

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

PERTEVÎ ALİ EFENDİ'NİN *REBÎ'Ü'L-MÜLK VE ÂDÂB-I*
SÜLÛKİ'L-MÛLÛK ADLI ESERİ
(TAHLİLVE METİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep ALBAYRAK

Tarih Anabilim Dalı

Yeniçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCİBİN SEYİTKIRAN

MAYIS 2019

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**PERTEVÎ ALİ EFENDİ'NİN *REBÎ'Ü'L-MÜLK VE ÂDÂB-I
SÜLÛKİ'L-MÛLÛK* ADLI ESERİ
(TAHLİL VE METİN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep ALBAYRAK

Tarih Anabilim Dalı

Yeniçağ Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCİBİN SEYİTKİRAN

MAYIS 2019

Zeynep ALBAYRAK tarafından hazırlanan PERTEVÎ ALİ EFENDİ'NİN
REBÎ' Ü'L-MÜLK VE ÂDÂB-I SÜLÛKİ'L-MÛLÛK ADLI ESERİ (TAHLİL VE
METİN) adlı bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

Üye : Prof. Dr. Ömer İŞBİLİR

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Filiz BAYRAM

Üye : Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı

İmzası

PERTEVÎ ALİ EFENDİ'NİN *REBÎ'Ü'L-MÜLK VE ÂDÂB-I SÜLÛKİ'L-MÜLÛK* ADLI ESERİ (TAHLİLVE METİN)

ÖZET

Çalışmamızın konusu olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, XVII. yüzyılın ilk yarısında kadılık görevinde bulunmuş olan Pertevî Ali Efendi'ye aittir. Eser siyasetname geleneğinin II. Osman dönemine ait halkasında yerini almaktadır. *Rebî'ü'l-mülk* II. Osman adına yazılmış olup genel olarak, hükümdar başta olmak üzere sadrazam, vezirler, defterdarlar, emirler, valiler, mülazımlar vs. yöneticilerin sahip olması gereken özelliklerden bahsetmektedir ve padişaha bu kimselerin nasıl eğitileceğine dair nasihatlerde bulunmaktadır. Yazar, anne ve baba için en önemli vazifenin evladın eğitimi olduğu hususuna vurgu yapmaktadır. Bu haliyle eserin, dönemin bozukluklarına yönelik özel bir yaklaşım ortaya koyduğunu söyleyemeyiz. Bir başka deyişle *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, kendisiyle çağdaş bir başka siyasetname türü eser olan *Kitâb-ı Müstetâb* gibi devlet mekanizmasındaki bozulmadan ve bozulmanın sebeplerinden söz eden, çözüm önerileri getiren bir mahiyete sahip değildir. Fakat bununla beraber, eserin Osmanlı Devleti'nin o dönemindeki manzarasını hiç yansıtmadığını düşüneyiz. Şöyle ki yazarın devlet adamlarının sahip olması gereken vasıflar olarak sıraladığı özelliklerin her birinin, aslında kendi dönemindeki idarecilerde eksik olduğunu gözlemlediği özellikler olduğunda şüphe yoktur.

II. Osman'ın genç yaşta cülus etmiş, yeniliklere açık bir padişah olması nazar-ı dikkate alındığında, Pertevî Ali Efendi'nin *Rebî'ü'l-mülk* adlı eseri padişaha devlet düzenindeki bir takım pürüzleri gösterebilmek amacıyla yazmış olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yazarın, yine siyasetname tarzında yazmış olduğu tercüme bir eser olan *Düstûrü'l-vüzerâ'yı* da Sultan İbrahim döneminde Sadrazam Sultanzâde Mehmed Paşa'ya sunmuş olması dikkat çekicidir. Yazarın icra ettiği görevinin gereği olarak siyasetle ilgili olaylardan pek de uzak durmadığını, yanlış olduğunu gözlemlediği hususlarda, doğrudan yanlış olanı irdelemek yerine ideal olanı sunmak suretiyle devlet idarecilerine faydalı olabilmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Pertevî Ali Efendi diğer siyasetname yazarları gibi aynı amaca yönelik bir eser ortaya koymuş, fakat kendine has bir üslup benimsemiştir. Netice itibarıyla bu eser yazıldığı dönem ve sunulduğu padişah açısından önemli bir döneme aittir. Tarihi daha iyi anlayabilmek için *Rebî'ü'l-mülk* gibi kenarda köşede kalmış eserlerin araştırılıp gün yüzüne çıkartılması gerektiği kanaatinden hareketle bu çalışmayı hazırladık.

Anahtar Kelimeler: Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, siyasetname.

**THE STUDY OF PERTEVÎ ALİ EFENDİ TITLED *REBÎ'Û'L-MÛLK AND
ÂDÂB-I SÛLÛKİ'L-MÛLÛK* (ANALYSIS AND TEXT)**

ABSTRACT

The subject of our work is the *Rebî'û'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, which belongs to Pertevî Ali Efendi, who had served as a judge in the first half of the XVII. century. This study takes place in the period of Osman The Second as a part of politicsbooks tradition. *Rebî'û'l-mülk* was written in the name of Osman the Second and generally refers to the properties which mainly the Emperor and other rulers like the Grand vizier, other viziers, registers, orders, governors and leutenants must have had and additionally gives advised to the Emperor about how to train these people. The author implies that the primary duty of parents is to train their children. Taking this into account, we should tell that this study has a special approach in finding the corruptions of that period of time. In other words, *Rebî'û'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* does not have the nature of talking about the corruption in State mechanism and it's reasons by adding the solutions like the other study titled *Kitab-ı Müstetab* which was written in the same period. In addition, we can not say that the study never reflects the soul of Ottoman State at that time. In such a way that there is no doubt that the properties which the author refers as the governors should have were the missing properties of that time's administrators as the author observed.

When the early enthronement of Osman the Second and his being an innovative Sultan considered, it can be easily understood that the study *Rebî'û'l-mülk* was written by Pertevî Ali Efendi to inform the Sultan about some artefacts in the state mechanism. It is also remarkable that the author wrote another study as a translation in type of politicsbooks tradition titled as *Düstürü'l-vüzerâ*, was initiated to Grand vizier Sultanzâde Mehmed Paşa in time of Sultan İbrahim. It is evident that as a requirement of the author's profession in that time, he was not kept away from politics and aimed to be beneficial to the administrators of the state not by directing to the halting points but presenting the ideal situation which was required. Pertevî Ali Efendi wrote a study with the same aim of other politics authors but he had a idiosyncratic language. As a result, this study belongs to a significant time when the time it was written considered and the Sultan it was presented to. We made this study in line with the thought of necessity that the little known sources like *Rebî'û'l-mülk* should be searched and brought into light.

Key words: Pertevî Ali Efendi, *Rebî'û'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, politicsbooks.

ÖNSÖZ

Lisans eğitimimiz esnasında hocalarımızdan, Osmanlı el yazması kaynaklarının transkribe edilerek gün yüzüne çıkarılmasının önemine dair bir düstur edinmiştik. Prof. Dr. Abdülkadir Özcan'ın bu konudaki seminerlerini takip etmek suretiyle bu düstur bizde tam anlamıyla pekişmişti. Yüksek Lisans aşamasına geçtiğimizde tez konumuzu bu doğrultuda belirlemek fikri bizde daha en başta iken hasıl olmuştu. Böylece *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* adlı eseri tez konumuz olarak seçtik ve bu çalışmamızla bir metin neşri yapabilmeyi hedefledik.

Metin neşri denince akla Arap harfleriyle yazılmış olan Türkçe metinlerin transkribe edilmesi gelmektedir. Metin neşrinin amacı, okuyucuya mümkün olduğu kadar sıhhatli bir metin sunabilmektir. Metin neşri, tarih yazın alanında ve edebiyat araştırmalarında en kapsamlı alanlardan birini teşkil etmektedir. Ancak metin neşretmenin ehemmiyeti hakkında tartışmalar da sürmektedir. Günümüzde tarihimizin yerli kaynaklarının neşri bazı ilmî, teknik ve maddî zorluklarla karşı karşıyadır. Bunları izah etmek gerekirse; Türk Dili'nin gelişim sürecinin hakkıyla incelenmemiş olması, kaynak incelemesi işinin birtakım uzmanlıklar gerektirmesi ve Arap harfleriyle yazılmış bir metni Latinize (transkripsiyon) ederken yaşanan zorluklar, ilmî ve teknik sıkıntılar kategorisine dâhil edilmektedir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan yazmaların dijital görüntülerini bir araya getirmenin zorluğu, neşir işinin bir kişinin gücünü aşıyor olması, baskı zorlukları ve emeğin karşılığının alınamayacağı endişesi ise metin neşretmenin maddi zorlukları kısmını oluşturmaktadır.

Türkiye'de yazma eser kataloglama çalışmalarının azlığı ve yetersizliği de neşir faaliyetlerini sekteye uğratmaktadır. Metin neşri hususunda *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu* ilk başvurulacak eserdir. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi* ile bazı şehirlerdeki yazma eserlerin de katalogları yayınlanmıştır. Son yıllarda *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* adıyla Kültür Bakanlığı'na bağlı bütün kütüphanelerdeki yazma eserleri kapsayacak bir katalogun neşrine başlanmış olup hala devam etmektedir¹. Bu çalışma tamamlandığı takdirde envanter engeli büyük ölçüde ortadan kalkacaktır. Bekir Kütükoğlu, Türk Dili'nin gelişim sürecini iyi bilen, Türkçe'ye giren yabancı unsurlarla İslami edebiyata hâkim, Türk, Arap ve Fars edebiyatlarına aşina, metin neşri faaliyeti hususunda dikkatli ve gayretli bir heyet oluşturulduğunda bu işin üstesinden gelinebileceği hususunda ümitvar olduğunu dile getirmektedir.

¹ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK, Ankara 2014, s.41.

Siyasetnamelerin neşredilmesi işi ise ayrı bir öneme haizdir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde yönetim mekanizmasının nasıl işlediği, devlet kurumlarındaki aksaklıkların neler olduğu, siyasetnamelerin içeriğinde işlenen konulardır. Yönetenle yönetilen arasında mevcut ve ideal olan ilişkiler manzumesi de siyasetnamelerde irdelenen konulardandır. Bu nedenle siyasetnameler bir devletin ve toplumun durumunu yansıttığı için neşredilmesi, araştırılması ve tahlilinin yapılması çok mühimdir. Bunun yanısıra geçmişin bilgi ve birikiminden faydalanılması ve araştırmaların çoğalması, Osmanlı Devleti ve toplumu hakkında sıhhatli yorumlar yapılabilmesi açısından gereklidir. Yalnızca tarihçilerin değil sosyologların, siyasetçilerin, toplumbilimcilerin ve edebiyatçıların da bu eserlerden istifade etmesi mümkündür.

Tez çalışmamızın konusu olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, XVII. yy.'da yazılmış olan siyasetname geleneğine ait bir eserdir. Bu bağlamda burada, evvela siyasetname yazma geleneğinin ne zaman başladığına dair birtakım verilerden bahsetmemiz uygun olacaktır.

Siyasetnamelerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Eski Hint, Yunan, İran, Arap ve Türk medeniyetlerinin hüküm sürdüğü çağlarda telif ve tercümeler yazma eserler arasında bir hayli yer tutmaktadır. İslam Dünyası'nda VIII. yy.'ın ortalarından itibaren yoğun bir biçimde kaleme alınmaya başlanan siyasetnamelerin ilk kaynaklarını, önceki medeniyetlere ait eserler ve bu medeniyetlerin yönetime dair tecrübeleri oluşturmaktadır. Siyasetname yazarları ilk olarak Pers siyaset geleneği olmakla birlikte Hint bilgeliğinden ve Yunan filozoflarının ideal devlet fikrinden ilham almışlardır. Çin kültürüne ait hikâyeler ve siyasi tecrübeler de siyasetnamelere kaynak teşkil etmiştir. Müslümanlar ahlak ilkelerini *Kur'an* ve *Sünnet*'te buldukları için Yunanlılar gibi sistemli ahlak kuralları geliştirmek yerine *Kur'an* ve *Sünnet*'te geçen ahlak kurallarını derleyerek yazmayı tercih etmişlerdir².

Siyasetnameler Türk toplumlarında da çok önemli bir yere sahiptir. Bunun nedeni devleti yöneten kişiye bu görevin Tanrı tarafından bizzat verildiği düşüncesinin hâkim olmasıdır. Türk toplumlarında tebaanın da yönetenler kadar bilinçli olduğu düşüncesinden hareketle yönetici olan kişiye, kutun Tanrı tarafından kendisine verildiğini hatırlatmak amacıyla siyasetnameler yazdıklarını söyleyebiliriz. Bu eserler genel olarak devlet kademelerinde görev yapan vezirler, ulema, kadı gibi ne söylemesi gerektiğini bilen kimseler tarafından yazılmışlardır. Bu kişiler sultanlara bizzat söyleyemediklerini eserlerinin içeriğinde verdikleri mesajlarla iletmışlerdir. Bu eserler bazen cüretkarâne yazılmış, bazen ise bir paye elde etmek amacıyla yumuşak bir üslupla kaleme alınmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde ilk siyasetname örneklerini XIV. yy.'da kaleme alınan tercümeler oluşturmaktadır. Daha sonra telif siyasetnameler de yazıl gelmiştir.

²Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt V, sayı 2, Aralık 2004, s. 1-5.

Ancak bozulmanın Osmanlı Devlet kademelerinde başladığı tarih olarak kabul edilen III. Murad'dan itibaren siyasetnamelerin sayısında bir artış söz konusudur.

XVII. yy.'da bizim eserimizle çağdaş olan ve ilk yazılı rapor olma özelliği taşıyan *Koçi Bey Risaleleri* kaleme alınmıştır. *Koçi Bey Risaleleri* iki ayrı risale halinde yazılmış olup birincisi IV. Murad'a, ikincisi ise Sultan İbrahim'e sunulmuştur. IV. Murad'ın danışmanları arasında bulunan Koçi Bey padişahı bile tenkit edecek cesareti gösterebilmiştir.

Bizim çalışmamız olan *Rebî'ü'l-mülk*, muhteva itibariyle bir *Koçi Bey Risalesi* ayarında değildir. Ancak Osmanlı Devleti'nin genel manzarasını anlayabilmek ve yorumlayabilmek için böyle kıyıda köşede kalmış eserlerin de ortaya çıkarılıp tanıtılması elzemdir.

İşte bu eseri seçmemizin en önemli nedeni de budur. Bu çalışmamız ile fazlaca tanınmamış bir yazar olan Pertevî Ali Efendi'nin hayatına bir nebze olsun ışık tutabilmek, eserini gün yüzüne çıkarabilmek istedik.

Bu çalışmayı yapmaya Danışman hocamızın tercihi bize bırakmakla birlikte bir siyasetname çalışmamız hususundaki tavsiyesi doğrultusunda karar verdik ve kararımızı bu eser üzerinde netleştirdik. Biz bu çalışmaya 2016 yılı sonunda başladık. Çalışmamıza başlamadan önce YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi'nde eserle ilgili herhangi bir çalışma yapıp yapılmadığını kontrol ettik ve bir engel olmadığını teyit ettikten sonra çalışmayı yapmaya karar verdik.

Çalışmamızın son aşamasına geldiğimizde ise tesadüfen eserin bir başkası tarafından çalışılmış olduğunu fark ettik. Şu an Kırıkkale Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta bulunan Kayhan Atik tarafından eser, *Rebî'ü'l-mülk ve Âdâbü sülûki'l-mülûk Siyasete Aydınlik yol* (İnceleme-Çeviri yazı Metin-Tıpkıbasım) adıyla 2017 yılında Berikan Yayınevi yayınları arasında neşredilmiş olarak görünmektedir. Çalışmamıza devam edip etmemeye karar verme aşamasında, önce yayınlanmış olan bu çalışmayı görmemiz gerekmekteydi. Ancak bu yöndeki çabalarımız bir sonuç vermedi. Berikan Yayınevi'nin sitesinde çevrimiçi satışa sunulmuş gibi görünmekle beraber, defalarca arayıp iletişimde bulunmamıza rağmen kitaba ait bir nüshayı temin edemedik. Keza, naşirin kendisi ile yaptığımız görüşmeden de olumlu sonuç alamadık. Elimizden gelen çabaya rağmen neşri temin edemediğimizden dolayı, eser üzerindeki neredeyse bitmiş olan çalışmamıza son vermeme kararı alarak yolumuza devam etmeyi uygun gördük. Her ne kadar söz konusu neşri görememiş olsak da, gerek metin tesisi gerekse girişte verdiğimiz bilgiler bakımından yapmış olduğumuz bu tez çalışmasının, yapılmış bir çalışmanın tekrarından ibaret olmayıp kendine has ayrıcalıkları haiz olduğu ümidindeyiz.

Beni bu çalışmayı yapmaya sevkeden, çalışmam esnasında bana yol gösteren, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen ve beni bir an bile yalnız bırakmayan Danışman Hocam Doç. Dr. Zeynep Aycibin Seyitkırın'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca lisans ve yüksek lisans döneminde Osmanlı Türkçesi'ni bize sevdiren

öğreten ve hayatımızın vazgeçilmez bir unsuru haline getiren Hocam Prof. Dr. Ömer İşbilir'e şükranlarımı sunarım. Çalışmam esnasında desteğini benden esirgemeyen eşim ve çocuklarıma ayrıca teşekkür ederim.

Zeynep ALBAYRAK

Üsküdar, 2019

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ	xi
İÇİNDEKİLER	xv
KISALTMALAR	xvii
1. GİRİŞ – SİYASETNAME GELENEĞİ.....	1
2. PERTEVÎ ALİ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	11
2.1 Hayatı	11
2.2 Eserleri	14
2.2.1 <i>Sâkînâme</i>	14
2.2.2 <i>Tarîkatü'l-cihâd</i>	14
2.2.3 <i>Düstûrî'l-vüzerâ</i>	14
2.2.4 <i>Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk</i>	19
2.2.4.1 Eserin adı.....	19
2.2.4.2 Telif sebebi.....	20
2.2.4.3 Telif tarihi.....	20
2.2.4.4 Muhtevası.....	21
2.2.4.5 Nüshaları	37
2.2.4.6 Kaynakları	37
2.2.4.7 Tesirleri	39
2.2.4.8 Dil ve üslup özellikleri	39
2.2.4.9 Kaynak değeri	40
3. SONUÇ.....	43
4. METİN TESİSİNDE İZLENEN YOL	45
5. METİN.....	47
KAYNAKÇA	113
EKLER.....	117
ÖZGEÇMİŞ.....	123

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.s.	: aleyhisselam
c.	: cilt
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
DİA	: <i>Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
ed.	: editör
Haz.	: hazırlayan
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
Ktp.	: Kütüphanesi
M.	: Miladi
nr.	: numara
örn.	: örnek
ölm.	: ölümü
ra.	: radıyallahu anhu
s.	: sayfa
sav.	: sallallahu aleyhi ve sellem
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TY.	: Türkçe Yazmalar
Üniv.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
vr.	: varak
vs.	: ve saire
yay.	: yayınları
yy.	: yüzyıl

1. GİRİŞ–SİYASETNAME GELENEĞİ

Tezimizin konusu olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* adlı eser siyasetname türünde bir eser olup, II. Osman'a ithafen yazılmış olduğundan, burada önce siyasetname geleneğinden ve II. Osman'ın saltanatından bahsetmeyi uygun gördük.

“Siyaset” kelimesi, Arapça “seyese” kelimesinden gelmekte olup at bakıcılığı, idare ve bir şeyi dikkatlice gözetlemek manalarına gelmektedir. Siyaset, toplum düzeninin sağlanması ve devlet işlerinin düzenlenmesidir¹.

Siyasetname; sultanlara ve vezirlere devleti idare etme konusunda tavsiyelerde bulunmak maksadıyla yazılmış eserlerin tümüne verilen addır. Siyasetnamelerin nasihat yönü ağır basanlarına nasihatname denilse de bu ikisi birbiriyle iç içe geçmiş bulunan kavramlardır. Bu eserler sultanlara hitaben yazılmış ise *âdâbü'l-mülûk*, *nesâyihu'l-mülûk*, ve *nasîhatü'l-mülûk* vb. isimlerle; vezirlere ve diğer devlet adamlarına yazılmış ise *tuhfetü'l-vüzerâ*, *nasîhatü'l-vüzerâ* ve *düstürü'l-vüzerâ* gibi adlarla anılmaktadır².

Siyasetnamelerde ahlak, adalet, doğruluk, devlet yönetimi, sultanlarda ve vezirlerde bulunması gereken özellikler, sosyal, idari ve askeri alanda yapılması gereken yenilikler vb. konular işlenmektedir. İslam devletlerinde hukukun temeli dine dayanmaktadır ve devlet bu kurallara göre yönetilir. Otorite hükümdara Allah tarafından verilmiştir ve bu otoritenin devam edebilmesi için yönetilenlerin yönetenlere itaat etmesi gerekmektedir. Hükümdarın da kendisine emanet olarak verilen tebaayı yönetirken adaletli olması gerekir. Adaletle yönetilen halk huzurlu olur ve halk huzurlu olursa üretim fazla olur. Üretim ise vergi demektir ve hazinenin dolmasını sağlar. Hazine dolu olursa o devletin güçlü bir ordusu olur³. Adalet dairesi denilen bu sistem, İslam devletlerinin yönetimdeki düsturudur. Siyasetnameler bu düzenin devam ettirilmesi amacıyla idarecilere nasihatlerde bulunmaktadırlar.

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2016, s. 1119.

² Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetâb-Kitab u Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-Mülûk*, TTK, Ankara 1988, s. 145.

³ Prof.Dr. Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s.146.

Siyasetname yazarları, sultanlara ve vezirlere doğrudan söyleyemediklerini dolaylı yollardan kısaca ve hikâyelerden örnekler vererek anlatmışlardır. Bu eserler her ne kadar siyasetle ilgili olsa da başlıca dayanak noktaları ahlaklardır. Güzel ahlakın temeli ise dine dayanmaktadır. Bu sebeple de ayet ve hadisler, peygamberlere ait hikâyeler bu türde epeyce yer tutmaktadır. Sultan, Allah'ın yeryüzündeki vekili olarak kabul edilmektedir. Devlet ve millet için sultanı insandaki kalbe benzeten Kübrevî şeyhi müfessir Necmeddîn-i Daye (ölm. 1256) saltanatı da çadıra benzetmektedir. Bu çadırın direği vezir, kazıkları ise padişahın adaleti ve insafıdır. Çadırın her şeyi tam olup kazıklardan biri olmasa bu eksiklik ziyadesiyle hissedilir⁴. Allah saltanatı bir kimseye verdiyse ondan alıp bir başkasına da verebilir. Sultan bu geçici saltanat vasıtasıyla ebedi olan saltanatı elde etmeye gayret göstermelidir⁵.

Siyasetnamelerin tarihçesi çok eskilere dayanmaktadır. İslam dünyasında siyasetname tarzında yazılmış çok fazla telif ve tercüme eser bulunmaktadır. Hicret'ten itibaren devlet başkanlarına nasihat ve tavsiye niteliği taşıyan eserlerin yazıldığı görülmektedir. Hz. Ali'nin Mısır Valisi Mâlik el-Eşter en-Nehaî'ye göndermiş olduğu ve görevi sırasında dikkat etmesi gereken hususları anlattığı *Nehcü'l-belâga* isimli mektup siyasetnamelerin ilk örneklerindedir. Yine ilk eserlerden bir başkası, Sanskritçe yazılmış olan *Pançatantra*'dır. Eser, Abbasiler zamanında İranlı mütercim ve edip İbnü'l-Mukaffa (ölm. 142/759) tarafından *Kelîle ve Dimne* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir⁶. İbnü'l-Mukaffa bu türde yazılmış eserlerden yapmış olduğu tercüme ve telif eserlerle bu alanda öncü olmuştur. İran kültürüne ait olan pendname isimli nasihat içeren eserler ise Aristo ve Eflatun'un fikirlerinden etkilenmişlerdir. Siyasetnamelerin ekseriyetle aynı kaynaklardan esinlenmiş olduklarını görmekteyiz⁷.

⁴ Prof. Dr. Şefaettin Severcan, "Necmettin Daye'nin Siyasetnamesinde Sultan-Din-Devlet", Selçuklularda Bilim ve Düşünce, c. II, ed. Prof. Dr. Mustafa Demirci-Doç. Dr. Ali Temizel-Doç. Dr. M. Ali Hacıgökmen-Yrd. Doç. Dr. Sefer Solmaz, Konya 2013, s. 442.

⁵ Prof. Dr. Şefaettin Severcan, **a.g.m.**, s.440.

⁶ **Kelîle ve Dimne**'yi Sasani Hükümdarı Nûşîrevân zamanında tabip Berzüye, Pehlevî diline tercüme etmiştir. Araplarda İbnü'l-Mukaffa (ölm.759) Arapça'ya çevirmiştir. Belli başlı dünya çevirilerinin hemen hepsi İbnü'l-Mukaffa'nın metnine dayanır. İlk Türkçe tercümesi XIV. yy.'da yapılmıştır. Bunların en önemlisi Alaaddin Ali Çelebi'nin, Kâşîfi'nin Farsça **Envâr-ı Süheyl** adlı eserinden **Hümâyunnâme** adıyla yaptığı ve Kânûni Sultan Süleyman'a sunduğu çeviridir. Eser, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den La Fontaine'e kadar sayısız esere kaynak teşkil etmiştir (Adnan Karaismaioğlu, "Kelîle ve Dimne", **DİA**, c. XXV, Ankara 2002, s. 210-212).

⁷ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. V, sayı 2, Aralık 2004, s. 1.

Mutezile kalamcısı ve Arap edebiyatçısı Cahiz'in (ölm. 255/869) *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*'ü, İslam dünyasında siyasetname türünün karakteristik özelliklerini taşıyan ilk örneklerden biridir. Keza İslam felsefecisi ve ünlü Türk filozofu Fârâbî'nin (ölm. 339/950) *el-Medînetü'l-Fâzıla'sı*, Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk*'ü, Mâverdî'nin *Kavâninü'l-vüzerâ ve Siyâsetü'l-mülûk*'ü de bu alandaki meşhur eserlerdendir⁸. Mâverdî'nin bu eseri *Düstûrü'l-vüzerâ* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Türklerde de siyasetname geleneği çok eskilere dayanır. *Orhun Yazıtları* ilk siyasetname örneği olarak kabul edilmektedir. Gazneli Sultanı Sebük Tegin'in çocuklarına iyi bir hükümdar olmanın gereklerini anlatmak maksadıyla yazdığı *Pendnâme*, Yusuf Has Hacib'in Karahanlı Hükümdar'ı Satuk Buğra Han'a sunduğu eseri *Kutadgu Bilig* de bu alanda Türklerin kaleme aldığı eserlerdendir. Selçuklularda da bu tür eserlere ziyadesiyle önem verilmiş, pek çok siyasetname yazılmıştır. Bu dönemin en meşhur siyasetnamesi, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Veziri Nizâmülmülk'ün Farsça olarak kaleme aldığı *Siyerü'l-mülûk (Siyasetnâme)* isimli eseridir. Sultan'ın isteği üzerine yazılan bu eser etkisi ve içeriği açısından büyük önem taşımaktadır. Nizâmülmülk eserinde sadece nasihat vermekle kalmamış; bunun yanısıra devletin işleyişi, kurumları, din ve dünya işleri hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca o dönemde büyük bir tehdit oluşturan Rafizî ve Batınîlerden bahsettiği için mezhepler tarihi açısından da eserin önemi büyüktür.

Osmanlı Devleti'nde ise siyasetname yazma geleneği ilk olarak tercümelemlerle başlamıştır. *Kelîle ve Dimne, Kâbusnâme*⁹, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*¹⁰ ve *Marzubanname*¹¹ ilk tercüme siyasetnamelerdir. Şeyhoğlu Mustafa'ya ait olan *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ* telif edilen siyasetnamelerden ilki olarak kabul edilir.

⁸ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", **DİA**, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 304-306.

⁹ Keykavus b. İskender'in (ölm. 480/1087) nasihatname türündeki eseridir. Eser Farsça yazılmıştır ve nesirdir. **Kâbusnâme** XIV. yy.'dan itibaren Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercümelerinden bir tanesi Yıldırım Bayezid zamanında yapılmıştır. Bir başka tercüme de 1427 yılında Mahmud b. Mehmed tarafından manzum olarak kaleme alınmıştır. II. Murad'a sunulduğu için **Muradnâme** adıyla anılan eser kısmen telif sayılmaktadır (Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", **DİA**, c. XXV, Ankara 2002, s. 357).

¹⁰ Yazarı Selefi âlimi, müctehid İbn Teymiyye'dir (ölm. 728/1328). Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin", **DİA**, c. XX, İstanbul, 1999, s. 391-405.

¹¹ Eser 10. yy. sonlarında Bâvend Sülalesi hükümdarlarından Marzuban b. Rüstem'e aittir. 14. yy.'dan itibaren Farsça'ya ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Germiyan Bey'i Muhammed Beyoğlu Süleyman Şah'ın emriyle Şeyhoğlu Mustafa tarafından tercüme edilmiştir. Şeyhoğlu Mustafa Süleyman Şah'a **Hurşidname** adıyla yazdığı eserini onun ölümü üzerine Yıldırım Bayezid'e sunmuştur. Şeyhoğlu Mustafa **Kâbusnâme**'yi de tercüme etmiştir (Resul Özavşar, "Marzubannâme Tercümesi", **Yüksek Lisans Tezi**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2009, s. 1-5).

Ankaravî'nin *Enîsü'l-celîs*'i, Hüsameddin Amâsî'nin *Mir'âtü'l-mülûk*'ü de telif siyasetnamelerin ilkleri arasında yer almaktadır. İdrîs-i Bitlisî'nin *Kânun-ı Şehinşâhî*'si, Lütî Paşa'nın *Asafnâme*'si, Âlî Mustafa Efendi'nin *Nushatü's-selâtîn*'i, yazarı bilinmeyen *Kitab-ı Müstetâb*, *Hırzu'l-mülûk*, gibi eserler klasik Osmanlı devri meşhur siyasetnamelerindendir¹².

Osmanlı Klasik Dönemi olarak adlandırılan dönem XV. yy.'ın ortaları ile XVI. yy.'ın ortaları arasında tarihlendirilmektedir. XVI. yy.'ın sonlarından itibaren ise artık Osmanlı müesseselerinde değişimler görülmektedir¹³.

Osmanlı devlet adamları ve uleması, özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devlet ve toplum düzeninde bir bozulmanın farkına varmış bulunuyorlardı. Bu farkındalık, XVII. yy.'ın başlarından itibaren artmaya başladı. Celali isyanlarının yol açtığı huzursuzluk, yaşanan mali krizler ve asıl önemlisi dünyada meydana gelen birtakım değişiklikler, Osmanlı devlet adamı ve aydınlarını çözüm aramaya sevk etti. Böylelikle siyasetname sahasında telif ve tercüme eserlerin üretilmesi hız kazandı. Osmanlı devlet adamları ve âlimleri nizam-ı âleme ihtilâl ve reaya ve berayaya infial geldiğinden bahseder oldular¹⁴. Padişahlara ve devlet adamlarına ıslahat amacıyla risale ve layihalar sunulur oldu. Siyasetname türü sayılan bu eserlerden bazıları padişaha yerine getirmesi gereken sorumlulukları hatırlatırken bazıları da devlet ve toplumdaki bozulmanın nedenlerini araştırarak çare aramaya başladılar. Osmanlı devlet adamları ve ulemadan bazıları bozulmanın nedeni olarak kanûn-ı kadîmden ayrılmayı göstermekte ve çarenin Kanuni döneminin şartlarına dönmekte olduğundan bahsetmektedirler¹⁵. Bazı devlet adamları ve düşünürler ise çareyi yeniliklerde aramakta ve devrin değişen şartlarına ayak uydurmanın zorunluluğuna değinmektedirler. Bu dönemde adaletnameler de siyasetname türünün örneklerinden sayılmaktadır. Siyasetnameler yazıldıkları dönemin siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik durumuyla ilgili fikir verirler. Bu bakımdan o dönemin düşünce sistemini yansıttığı olmalarından dolayı çok mühim kaynaklar olarak kabul edilmektedirler.

¹² Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 306-308.

¹³ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh yay., İstanbul 2013, s.46.

¹⁴ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁵ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 76.

Bu dönemde siyasetname yazarlarının, bozulmanın sebeplerini iki esas unsura bağlamış oldukları dikkat çekmektedir. Biri şeriata uyulmaması, diğeri ise örfe dayalı kanunnamelerin ihlalidir. XVII. yy. ıslahatçılarından Koçi Bey, meşhur eseri *Koçi Bey Risalesi*'ni bu amaçla kaleme almıştır. Kâtib Çelebi ise bozulmanın nedenlerini toplumun kendisinde aramaktadır. *Düstûrî'l-amel li ıslahi'l-halel* adlı eserinde bu konuya değinmektedir. *Mizânü'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk*'ta ise medreselerdeki bozulmadan söz etmektedir¹⁶. II. Osman ve IV. Murad dönemlerinde yaygın ıslahat fikirleri; kapıkulu sayısının azaltılması, halkın korunması, mali ve askeri alanda düzenleme gibi konulardan meydana gelmektedir¹⁷.

Siyasetnamelerin muhtevaları incelendiğinde, devlet adamlarının ve düşünürlerin o dönemde yeni bir yönetim biçimi arayışına girmedikleri, mevcut düzenin devam etmesi gerektiği düşüncesini benimsedikleri görülmektedir¹⁸. Siyasetname yazarlarının değişen dünya şartlarını eserlerinde yansıtmıyor olmaları, hiç kuşkusuz dış dünyadan habersiz oldukları manasına gelmemektedir. Bu durumun nedeni kendi algılarında var olan yönetim şeklinin en mükemmel sistem olduğunu düşünmelerinden kaynaklanıyor olmasıdır diyebiliriz.

Osmanlı zamanında yazılmış siyasetname ve nasihatnamelere dair günümüze değin yapılmış olan çalışmalar arasında bilhassa Bursalı Mehmed Tahir, Ağâh Sırrı Levend, Mehmet Öz ve Orhan Çolak'ın çalışmaları zikredilmelidir¹⁹.

Bizim çalışmamızın konusu olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* isimli eser, Sultan II. Osman dönemine ait olup bu dönemdeki eksiklikleri Padişâh'a göstermeyi amaçlayan bir siyasetname ve daha ziyade adaba yönelik olarak kaleme alınmış bir eserdir.

II. Osman H. 1013/M. 1604 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. I. Ahmed ile Mahfiruz Sultan'ın ilk çocuklarıdır. II. Osman'ın şehzadeligi sırasında Anadolu'da Celali isyanları ve Maanoğlu isyanı devam etmekteydi, bu sebeple II. Osman sancağa gönderilmedi. Sarayda iyi bir eğitim aldığı, entelektüel bir biçimde yetiştirildiği belirtilmektedir. Annesi Mahfiruz Sultan eski saraya gönderildiği için II. Osman'ın,

¹⁶ Prof. Dr. Yaşar Yücel, **a.g.e.**, s. XVIII, XIX.

¹⁷ Prof. Dr. Yaşar Yücel, **a.g.e.**, s.53.

¹⁸ CoşkunYılmaz,“Siyâsetnâme”, **DİA**, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 306-308.

¹⁹ Coşkun Yılmaz, **a.g.m.**, s. 304-306.

üvey annesi olan Kösem Sultan ile yakın ilişki içerisinde olduğu kaynaklarda geçmektedir.

I.Ahmed'in vefatı üzerine tahta geçmeyi bekleyen II. Osman'ın yerine veraset sistemindeki değişiklik sebebiyle amcası I. Mustafa tahta çıkarıldı. I. Mustafa üç aylık saltanatından sonra aklî dengesi yerinde olmadığı sebebiyle tahttan indirildikten sonra II. Osman 1618'de 14 yaşındayken tahta çıktı. Veraset sistemi Osman'ın güvenmesine sebep olmuştur. Nitekim cülusunu bildirmek maksadıyla İngiltere Kırallığı I. James'e yazmış olduğu mektupta, tahtın kendi hakkı olduğunu ancak kendisinin yerine amcasının çıkarıldığını yazarak kırınlığını dile getirmiştir.

II. Osman tahta çıktığı sırada dünyada ekonomik ve ekolojik sıkıntılar yaşanmaktaydı. Aşırı soğuklar, olumsuz koşulları beraberinde getirmiş; küçük buzul çağıının neticesi olarak İstanbul boğazının donması ve Hicri 1000 yılında (M. 1591-1592) kıyametin kopacağı söylentilerinin dolaşması halkta bir huzursuzluk meydana getirmişti. Ekonomik olarak yaşanan ilk sıkıntı, yeni padişahın tahta çıkması sebebiyle askerinin beklediği cülus bahşisini ödemedi yaşandı. II. Osman'ın tahta cülûsu esnasında böyle olumsuz bir hava hâkimdi.

Bu dönem Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları'nın başladığı dönemdir. II. Osman Kazak baskınlarının suçlusu olarak Lehleri gördüğü için Lehistan'a sefere çıkmaya karar verdi. Lehistan seferine çıkıldığı zaman ordu Edirne'de konakladığı sırada II. Osman'ın yeniçerilerin sayımını yaptırması askerinin Padişah'a karşı tutumlarında değişime neden olmuştur. II. Osman'a gücenen yeniçeriler Hotin Seferi (1621) sırasında savaşmaya karşı isteksiz davranmışlardır. Savaş devam ettiği sırada sadrazamı ve yeniçeri ağasını değiştirmesi de askerinin Osman'a karşı husumetine neden olan bir başka nedendir. II. Osman'ın kılık değiştirerek yeniçerilerin gittiği kahvehanelere baskın yaptığı ve askeri cezalandırdığı, arpalıklarını keserek ulemayı gücendirdiği de kaynaklarda belirtilmektedir.

II. Osman'ın Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızı ile evlenmek istemesi Osmanlı geleneğindeki Harem uygulamasına ters düştüğü gerekçesiyle eleştirilmiştir.

II. Osman aleyhindeki düşünceleri iyice günyüzüne çıkararak son hadise ise Padişah'ın Hacc'a gitme isteği olmuştur. II. Osman Maanoğlu Fahreddin isyanını bastırmak maksadıyla Suriye'ye, oradan da Hacc'a gitmek istediğini dile getirmiştir. Ancak II.

Osman'ın Hacc'a gitme isteği de radikal sayılan bir karar olmuştur. Esad Efendi'nin, "Padişahların adaletle hükmetmelerinin hacca gitmelerinden evla olduğu" şeklindeki fetvasını alan II. Osman, bir ara bu fikrinden vazgeçtiyse de daha sonra gördüğü bir rüya sebebiyle tekrar harekete geçmiştir.

Sefer hazırlıklarına başlandığında II. Osman'ın başkenti İstanbul'dan Bursa veya Kahire'ye taşımak ve yeniçerileri ortadan kaldırmak arzusunda olduğu şeklindeki söylentiler hızla yayıldı. Çadırların Üsküdar'a nakledildiği bilgisi ise aleyhte olanların çıkartmak arzusunda olduğu isyana zemin hazırladı. Ulema ve yeniçeri işbirliğiyle gerçekleşen isyan sırasında II. Osman Yeniçeri Ağası Ali Ağa'nın konağına sığındı ise de yeniçeriler onu orada buldular. Bu olaylar sırasında I. Mustafa ikinci kez tahta çıkarıldı. I. Mustafa'nın bulunduğu Orta Cami'e getirilen II. Osman, burada türlü hakaretlere maruz kaldı. Daha sonra Yedikule'ye götürülerek orada öldürüldü. Böylece, II. Osman'ın dört yıl süren saltanatı isyan sonucunda tahttan indirilip öldürülmesiyle son buldu²⁰.

Bu olaylarda II. Osman'ın gençliğinin ve tecrübesizliğinin de etkisi olmuştur ancak Osmanlı Devleti'nde böyle bir vaka daha önce meydana gelmemiştir. Şehzadelerin sancağa gönderilmediği, dolayısıyla tecrübe kazanma fırsatlarının olmadığı; bunun da beraberinde başka sıkıntıları getirdiği, XVII. yy. her açıdan farklılıkların yaşandığı bir dönem olmuştur. Şehzadelerin sancağa çıkma usulünün değişmesi neticesinde, küçük yaşta tahta çıkmaları sebebiyle yeniçeri, ulema, valide sultanlar güç odakları haline gelmişlerdir. Hanedan olgusu daha fazla ön plana çıkmıştır. Bu dönem padişahlara nasihat niteliği taşıyan siyasetnamelerin de daha fazla kaleme alındığı bir dönem olmuştur.

İşte bizim çalışma konumuz olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, bunlardan biridir. Esere geçmeden önce burada son olarak, II. Osman dönemi hakkında iyi fikir vermesi açısından, yine o dönemde kaleme alınmış bir başka siyasetname olan *Kitâb-ı Müstetâb*'tan kısaca bahsetmek uygun olur.

Kitab-ı Müstetâb'ın yazarının, adı kitapta geçmemekle birlikte verdiği mesajlardan devşirme kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, eseri ne zaman telif ettiğine dair kesin bir tarih vermiş değildir. Ancak Sultan Murad Han'ın zamanından itibaren 25

²⁰ Feridun Emecen, "Osman II", **DİA**, c. XXXIII, İstanbul 2007, s. 453-456.

yıl geçtiği şeklinde bir ifade kullanmıştır. I. Ahmed'den merhum olarak bahsetmektedir. Böylelikle eserin telif tarihi takriben 1620 yılına, yani II. Osman'ın tahtta bulunduğu zamana denk gelmektedir²¹.

Yazar devletteki bozulmanın sebeplerini ayrıntılı olarak ele almış ve bunları eserinde açıklamıştır. Osman Gazi'den Murad Han'a kadar geçen zamanda devleti idare edenlerin şeriata uygun hareket ettiklerinden ve adaletli davrandıklarından, bu nedenle yeni toprakların fethedildiğinden, halkın huzur ve refah içinde yaşadığından bahsetmektedir. Yazara göre bozulmanın ilk belirtileri Kanûni döneminde başlamıştır. Asıl bozulmanın ise III. Murad devrinde olduğundan bahseden yazar, bozulmanın sebeplerini tek tek ele almıştır.

Yazarın ele aldığı sebepler arasında; III. Murad'dan itibaren vezirler ve beyler arasında hizipleşmenin artması, kapıkulu arasına “ecnebi” karışması, asker sayısının çoğalması, gelir-gider dengesinin bozulması ve atamaların gelişigüzel yapılıyor olması bilhassa dikkat çekmektedir. Bu son hususa paralel olarak yazar, rüşvetten de detaylı bir şekilde söz etmiş; rüşvetin yaygınlaşması sebebiyle özellikle timar tevcihlerinin tam bir alışverişe döndüğünü bildirmiştir. Rüşvet belası sebebiyle, görevler ehline verilememektedir.

Devşirme sistemindeki bozulma ve ecnebilerin kapıkullarının arasına karışması vesilesiyle yazar, yeniçerilerdeki bozulmaya da tafsilatlı bir şekilde değinmiştir. Yeniçerilerin birçoğunun sefere gitmediğinden, zengin olanların yeniçeri ağasına para vererek sefere gitmekten kurtulduğundan ve bazı askerlerin ise devletten düzenli maaş alamadıkları için devletlilerin kapılarında hizmete girdiğinden bahsetmiştir. Netice itibariyle asker arasında işe yarar neredeyse kimse kalmamış ve bu nedenle seferlerde başarı sağlanamaz olmuştur. Başarısız olunan seferler neticesinde bazı toprakların elden çıktığını hatırlatan yazar, gerekli tedbirler alınmazsa devletin sonunun iyi olmayacağı uyarısında bulunmaktadır.

Kitâb-ı Müstetâb yazarına göre saltanatın devamı için üç şey gereklidir: Reaya, hazine ve asker. Ancak yazar, bunların üçünün de bozulduğu görüşündedir.

Sadrızamlık müessesesinin bozulduğunu söyleyen yazar, rüşvetin hediye adıyla verildiğini, kadıların da geldikleri makamda kanunları uygulamayı düşünmekten

²¹ Prof. Dr. Yaşar Yücel, **a.g.e.**, s. XX-XXII.

ziyade verdiklerini geri almayı düşünür olduklarını anlatmaktadır. Devlet yönetimine iyi sadrazam gelmemesinin sebeplerine de değinmektedir. Dini bütün, hakkı gözeten sadrazam ataması gerektiği hususunda padişaha nasihat vermektedir. Ayrıca padişahın devlet görevlilerine; bozulmanın sebeplerinin neler olduğu, fetihler eskiden başarılı olduğu halde şimdi neden başarısız olduğu, bunun sebeplerinin neler olabileceği, padişahın ordunun başında sefere çıkmamasının bunda etkisi olup olmadığı sorularını yöneltmesini talep etmektedir²².

Böylelikle, *Kitâb-ı Müstetâb* yazarının II. Osman döneminde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu “*tagayyür*” ve “*tebeddülât*”a dair gözlemlerini genel olarak ortaya koyduktan sonra, *Kitâb-ı Müstetâb*'a çağdaş bir diğer eser olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*'e geçebiliriz. Aşağıda önce yazarımız olan Pertevî Ali Efendi'den ve eserin kendisinden detaylı bir şekilde bahsedip ardından transkribe metnini vereceğiz.

²²Prof. Dr. Yaşar Yücel, **a.g.e.**, s. XXII-XXVIII.

2. PERTEVÎ ALİ EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1 Hayatı

Gerek çalışmamızın konusu olan *Rebî’ü’l-mülk ve âdâb-ı sülûki’l-mülûk* adlı eserde²³ ve gerek bir diğer eseri olan *Düstûrî’l-vüzerâ*’da²⁴ yazar kendi adını sadece Pertevî olarak belirtmiştir. Çok tanınan bir yazar olmadığından dolayı literatürde onun adına fazla rastlamamakla birlikte, bir yerde isminin Morali Pertev Ali Efendi olarak geçtiğini görmekteyiz²⁵.

Yazarın ismine dair burada mutlaka vermemiz gereken bir bilgi ise şudur: *Rebî’ü’l-mülk* adlı eserin kapaktan sonra gelen ve numaralandırılmamış olan ilk sayfasındaki üç satırlık bir notta yazardan “*Te’lif-i Celeb Ali Efendi el-Kâdı be-kazâ-i Salona, afâ anhu*²⁶” şeklinde bahsedilmiştir. Buradaki “*afâ anhu*” ibaresi, notun Pertevî Ali Efendi’nin vefatından sonra yazılmış olabileceği tahminini akla getirmektedir. Ancak karşımıza yeni bir mesele çıkmaktadır ki bu da Ali Efendi’nin “Celeb” sıfatıyla tavsif edilmiş olmasıdır. Ali Efendi’nin başka hiçbir yerde yazılmış olmayan bu özelliğinin kendisi değil de bir başkası tarafından dile getirilmiş olması da hayli dikkat çekici bir durumdur. “Celeb” kelime olarak; İstanbul Sarayı’nda ilk işe başlamış acemi manasına gelmektedir. Bir diğer manası da sığır ve koyun getirterek kasaplara satan büyük tüccardır²⁷. Pertevî Ali Efendi’nin hayatının bir kısmında ticaretle meşgul olup olmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Kadı olmadan önce İstanbul Sarayı’nda acemi olarak işe başlayıp daha sonra ilmiye sınıfına geçiş yapmış olması ihtimali bize daha muhtemel göründü, fakat bu konuda da kesin bir yargıya varacak kadar bilgi sahibi değiliz.

Pertevî Ali Efendi’nin hayatı ile ilgili bilgi çok kısıtlıdır. Yazarın kadı olması dolayısıyla T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda araştırmalarda

²³ *Rebî’ü’l-mülk ve âdâb-ı sülûki’l-mülûk*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2385, vr. 4a, 12a.

²⁴ *Düstûrî’l-vüzerâ*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3794, vr. 2b.

²⁵ Gürbüz Deniz, “Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslamiyye Adlı Risalesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sayı 1, 1999, s. 62.

²⁶ Yazarla ilgili olan bu ibare çalışmamızın sonunda bulunan ekler kısmında mevcuttur.

²⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2016, s. 147.

bulunduk ancak yapmış olduğumuz çalışmalardan bir sonuç elde edemedik. Pertevî Ali Efendi'nin hayatına dair *Şuara Tezkireleri*²⁸nde yaptığımız araştırmalar da bizi bir sonuca ulaştırmadı. Keza Nev'izâde Atâyî'nin *Şakâik Zeyli*²⁹ adlı eserinde, Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyi'ü'l-fuzalâ*³⁰ adlı eserinde ve Uşşakizâde Seyyid İbrahim Hasib'in *Uşşakizâde Zeyli*³¹nde yaptığımız araştırmalar da netice vermedi. Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmâni*³² ve Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*³³ adlı eserinde de Pertevî Ali Efendi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili bilgi veren tek bibliyografya kitabı, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'dir. Bursalı Mehmed Tahir'in hiçbir yerde bulunmayan bu bilgilere mezar taşları üzerinde yaptığı çalışmalar sayesinde ulaşmış olduğu bilinmektedir³⁴. Burada verilen bilgiye göre, Pertevî Ali Efendi Mora'ya bağlı İstifeli'dir³⁵. Bursalı Mehmed Tahir, Ali Efendi'yi, “*idâri işlere vâkıf, fikir erbâbı ve kalemiyyeden fâzıl bir zât*” olarak tanıtmıştır. Ali Efendi eğitimi tamamladıktan sonra bir müddet Atina'da müftülük yapmıştır. Salona kadılığı yapmış olduğunu yine kitabın giriş sayfasında bulunan “*Te'lîf-i celeb Ali Efendi el-Kâdı bi-kazâ-i Salona, afâ anhu*” şeklinde yazılmış bulunan notta anlıyoruz. Nitekim yukarıda da bahsettiğimiz üzere, eserin giriş sayfasındaki not, Bursalı Mehmed Tahir'in söylediğini doğrular niteliktedir. Notta zikredilen Salona³⁶, Atina'ya bağlı bir yerleşim birimidir. Yazarın hayatı hakkında bize ipucu veren son bir veri ise, bir diğer eseri olan *Düstûrû'l-vüzerâ*'yı Sultanzade Mehmed Paşa'ya sunmuş olmasıdır. Bu bize, yazarın sadrazama yakın konumunu düşündürmektedir. Bunlar dışında yazarın hayatı ve görevlerine dair herhangi malumatımız bulunmamaktadır.

Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgiye göre Pertevî Ali Efendi, H.1076/M.1665-1666 yılında bugün Yunanistan'da bulunan İstife'de vefat etmiştir³⁷. Öte yandan yine Bursalı Mehmed Tahir, bir başka çalışmasında yazarın ölüm tarihi olarak 1706'yı

²⁸ Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, Dergâh yay., İstanbul 2014, s. 251-352.

²⁹ Nev'izâde Atâyî, **Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâik**, Yay. Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017.

³⁰ Şeyhî Mehmed Efendi, **Vekâyi'ü'l-Fuzalâ**, Haz. Ramazan Ekinci, c. I, İstanbul 2018.

³¹ Uşşakizâde İbrahim Hasib Efendi, **Zeyl-i Şakâ'ik**, Haz. Ramazan Ekinci, c. I, İstanbul 2017.

³² Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmâni**, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

³³ Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

³⁴ Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 452-461.

³⁵ İstife, Osmanlı zamanında Atina civarındaki Teb şehrine verilen addır.

³⁶ Evliya Çelebi Salona Kasabası'nın özelliklerinden bahsetmektedir. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Haz. Seyit Ali Kahraman, YKY yay., İstanbul 2011, s. 587.

³⁷ **Osmanlı Müellifleri**, c. II/1, İstanbul 1333, s. 112,113

vermiştir³⁸. Aynı yazarın farklı iki çalışmada farklı iki tarih vermiş olması akıl karıştırıcıdır. Bu karışıklığın muhtemelen 1076 Hicri yılının yanlışlıkla 1706 olarak basılmış olmasından kaynaklanıyor olabileceğini düşündük. Bu yanlışlığın, Bursalı Mehmed Tahir'i kaynak olarak kullanan araştırmacıların çalışmalarında da aynen devam etmiş olduğu görülmektedir³⁹. Öte yandan yaptığımız araştırmalar sonucunda her ikisi de Bursalı Mehmed Tahir'in vermiş olduğu bu iki farklı tarihin haricinde, günümüze ait bir araştırma eserinde H. 1010/1602-1603 şeklinde bir tarihe daha ulaştık⁴⁰. Nasıl ortaya çıktığı hakkında bir fikrimiz bulunmamakla beraber bu 1010/1602-1603 tarihi bize, biri Morali Pertevî Ali Efendi, diğeri ise sadece Pertevî Ali Efendi adında iki farklı kişinin söz konusu olup olamayacağını düşündürdü. Ancak araştırmamızı daha derinleştirip eserlerini tanıyınca iki farklı kişinin söz konusu olmadığı yönündeki kararımız netleşti. Yine vefat tarihiyle ilgili olarak, hangisinin kesin tarih olduğu hakkında, yazarın kendi eserlerinden çıkarımlarda bulunmaya çalıştık. Pertevî Ali Efendi'nin *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* adlı eserini II. Osman'a (1618-1622) ithafen yazması ve *Düstûrî'l-vüzerâ* isimli eserini de Sultan İbrahim'in (1640-1648) saltanatı sırasında yazmış olması, H.1076/1665-1666 tarihinin daha makul bir vefat tarihi olduğunu düşündürmektedir. Pertevî Ali Efendi eğer M.1602-1603 yıllarında vefat etmiş olsaydı, Sultan II. Osman'a ve Sultan İbrahim'in sadrazamı Sultanzade Mehmed Paşa'ya eser yazması mümkün olamazdı. M.1706 tarihi de yine uzak bir ihtimaldir, çünkü yazarın Sultan Osman'ın saltanatı yıllarında orta yaşlarda veya belki orta yaş biraz geçmiş olduğu varsayımında bulunursak, M.1706 yılında öldüğünde 100 yaşını epey geride bırakmış olması gerekirdi ki bu bize pek ihtimal dâhilinde görünmüyor.

³⁸ Bursalı Mehmed Tahir, "Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye", **Sebilürreşad Dergisi**, c. IX, 23 Ocak 1913/15 Safer 1331/10 Kasım 1328, s.343-344.

³⁹ Mesela bkz. Abdullah İmamoğlu, "I. Dünya Savaşına Bibliyografik bir katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri", **Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası Bildiriler**, c. I, ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir, Çanakkale, 2015, s.160, 176. Burada, çalışmada araştırmacının, Bursalı Mehmed Tahir'in **Sebilürreşad Dergisi**'ndeki "Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye" adlı makaleyi mehz olarak kullanmış ve oradaki 1706 tarihini aynen tekrarlamış olduğu görülmektedir.

⁴⁰ Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. I, sayı 2, 2003, s. 354.

2.2 Eserleri

2.2.1 *Sâkînâme*

Sâkînamelerin ilk örnekleri Arap edebiyatında görülmektedir. Arap şairlerinden etkilenen İran edebiyatı şairleri, şarabı konu alan şiirler yazmışlardır. Gerçek sâkîname özelliği taşıyan eserler ise İran edebiyatında ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde içki meclisinin adetleri mecaz ya da gerçek manasıyla anlatılmaktadır. Sâkînameler genellikle mesnevî biçiminde yazılmıştır, ancak bazen bir mesnevinin içinde birkaç beyit olarak yazılmış olanları da mevcuttur. Çoğu tasavvufî nitelik taşımaktadır. Sâkînamelerde geçen şarap İlahî aşkı, âşık Allah'a tutkulu olan kimseyi, maşuk Allah'ı, sâkî mürşidi temsil etmektedir⁴¹.

Pertevî Ali Efendi, *Sâkînâme* adlı eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Eserin günümüzde bilinen bir nüshası mevcut olmakla beraber⁴², şimdiye kadar eser üzerinde yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır.

2.2.2 *Tarikatü'l-cihâd*

Bu eserden haber veren tek kaynak, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseridir. Buna göre eser, üç bölümden oluşmakta ve cihadın faziletlerinden bahsetmektedir. Türkçe yazılmıştır. Bursalı Mehmed Tahir, eserin bir nüshasının kendi kütüphanesinde bulunduğunu söylemiş olmakla beraber⁴³, günümüzde esere ait bilinen bir nüsha mevcut değildir⁴⁴. Eserle ilgili yapılmış bir çalışma da bulunmamaktadır.

2.2.3 *Düstürü'l-vüzerâ*

Bu eser, Şafii fıkıh âlimi Mâverdi'nin (ölm. M.1058) *Kavâninü'l-vüzerâ* adlı Arapça eserinin Türkçe tercümesi olup, bilinen mevcut nüshaları şunlardır:

Esad Efendi Ktp. nr. 2587

⁴¹ Agâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergah yay., c. I, İstanbul 2014, s.160.

⁴² Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 3284, vr. 147b-159a.

⁴³ **Osmanlı Müellifleri**, c. II/1, s. 112,113.

⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir'in şahsına ait olan muhtelif kitapların bugün Manastır'da İshakiye, Bursa'da Ulucami ve Üsküdar'da Aziz Mahmud Efendi, Nasûhî Efendi Dergâhı kütüphanelerinde bulunduğu bilinmektedir. Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir ", **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 452-461. Detaylı bir araştırma yapılması halinde belki **Tarîkatü'l-cihâd**'ın bu kütüphanelerden birinde bulunması mümkündür.

Nuruosmaniye Ktp. nr. 3794

Hüsrev Paşa Ktp. nr.297, 298, 300

İ.Ü. TY. nr. 1669,3919.

Yazarın bizzat bildirdiğine göre *Düstûrû'l-vüzerâ*, Sultan İbrahim'in sadrazamı Sultanzade Mehmed Paşa'ya takdim edilmek üzere yazılmıştır⁴⁵. Eser hakkında bilgi vermeden önce Sultanzade Mehmed Paşa hakkında bilgi vermemiz uygun olur.

Sultanzade Mehmed Paşa'nın 1600 yılı civarında İstanbul'da doğduğu tahmin edilmektedir. Sultanzade lakabının Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın kızı olan Ayşe Sultan'dan geldiği bilinmektedir. Ayşe Sultan, Mehmed Paşa'nın büyükannesidir. Mehmed Paşa'nın hanedanla akrabalığı sebebiyle sarayla ilişkisi bulunmaktadır. Sultan II. Osman'ın Hotin Seferi sırasında kapıcıbaşı olduğu belirtilmektedir. Genç yaşta böyle bir göreve getirilmesinden dolayı Civankapıcıbaşı adıyla da şöhret bulmuştur. Kapıcıbaşılık ünvanını aldıktan sonra vezir sıfatıyla Divan üyesi olduğu bilinmektedir.

Sultanzade Mehmed Paşa, 1641'de Özi valisi olarak atandı. Daha sonra burada bulunduğu süre içerisinde Azak Kalesi'nin kurtarılması amacıyla komutan olarak tayin edildi. Bu tayinin Mehmed Paşa'nın yıldızının parlamasına sebep olduğu bilinmektedir. Mehmed Paşa kaleyi aldıktan bir müddet sonra İstanbul'a döndü. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesinin ardından sadrazamlık makamına getirildi. Sultan İbrahim'in saltanatı (1640-1648) sırasında 31 Ocak 1644-17 Aralık 1645 tarihleri arasında bu görevde bulunduğu bilinmektedir. Bir yıl on ay kadar bu makamda kalan Mehmed Paşa'nın sadrazamlık dönemi, Cinci Hoca'nın Sultan İbrahim üzerinde etkili olduğu döneme rastlamaktadır. Mehmed Paşa, Sultan İbrahim ile iyi geçinen bir sadrazam olmuşsa da Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa ile aralarında geçen münakaşa sebebiyle azledilmiştir. Azledildikten sonra Girit serdarlığı görevine tayin edilen Mehmed Paşa'nın Girit'te 50 yaşına yakın olarak vefat ettiği tahmin edilmektedir⁴⁶.

⁴⁵ Bizim incelediğimiz nüsha Nuruosmaniye Ktp. nr. 3794'te kayıtlı olan nüshadır.

⁴⁶ Feridun Emecen, "Mehmed Paşa, Sultanzâde", *DİA*, c. Ek-II, İstanbul 2016, s. 227-229.

*Düstûrû'l-vüzerâ'*ya gelecek olursak;

Yazar kitabın girişini, **mukaddime-i evvel** ve **mukaddime-i sani** olarak iki kısma ayırmıştır. Birinci mukaddimede Âdemoğlu'ndan söz etmektedir. Buna göre Âdemoğlu üç kısımdan oluşmaktadır:

- I. Kısım: Sultanlar ve hakanlar.
- II. Kısım: Ordu ve halk.
- III. Kısım: Emirler, vezirler ve hâkimlerdir ki bunların reisi de sadrazamdır.

İkinci mukaddimede ise yazar; eserden, eseri telif sebebinden, kime sunduğundan vs. söz açmıştır. Burada müellif eseri Mâverdi'nin telif ettiğinden bahsetmektedir (vr. 2a). Daha sonra sırasıyla Sultan İbrahim ve veziri Azak Kalesi fatihi Mehmed Paşa'nın isimlerini verdikten sonra, bu eseri niçin tercüme ettiğinden bahsetmektedir.

Buna göre yazar, Mâverdi'nin eserindeki faydalı bilgilerden halkın üst tabakasındakilerden alt tabakasında olanlara değin geniş bir kesimin istifade edebilmesini arzuladığını ve eserin zor taraflarının öğrenciler için kolay hale gelmesini amaçladığı için Türkçe'ye tercüme ettiğini beyan etmektedir (vr. 2a).

Yazarın bu tercümesinden istifade edenlerin kendisinin mağfireti için duacı olmaları yönünde, “*Mücrim âsinin sebebi mağfireti olmasîcün dest-i dergâh-ı Hudâ'ya açalar.*” şeklinde bir temennisi bulunmaktadır (vr.2b). Yazar kitabın adını “*Düstûrû'l-vüzerâ'*” olarak verdiğini ise vr. 9b'de beyan etmektedir.

İki ayrı mukaddimenin ardından eser, iki bölüm (bâb) halinde devam etmektedir. Birinci bölüm, tam yetkili vezirlik olan “vezâret-i tefvîz”; ikinci bölüm ise icra, yani yürütme vezirliği olan “vezâret-i tenfîz” hakkındadır.

I. Bölüm (vr. 10a-32b)

“Vezaret-i tefvîz”e dair olan bu kısımda konu 3 ayrı “fasl” halinde ele alınmıştır.

1. Fasl: Ahkâm-ı hall ü akd

Bu fasıl da kendi içinde 4 hükümden ibarettir: “umûr-ı tenfîz” başlıklı birinci hükümde vezirlerin icrasının hususiyetlerinden söz edilmektedir. “Umûr-ı vikâ” başlıklı ikinci hüküm savaşa dairdir. “Beyân-ı şerâit ve ahvâl-i ikdâm” başlığını

taşıyan üçüncü hükümda vezirlerin işlerini en iyi şekilde yapmalarının gerekliliği ve öneminden bahis açılmıştır. Dördüncü hüküm, “şerâit ve esbâb-ı hazer” başlığı altında tedbirin ve birtakım şeylerden kaçınmanın gerekliliği hakkındadır.

2. Fasl: Beyân-ı merâsim-i taklîd ve azl.

Bu fasılda vezirin insaflı, görevini ifa etme hususunda güvenilir, bilgili, uyanık ve yumuşak huylu olması gibi vezirlik için gerekli olan hususlar sıralanmaktadır. Ayrıca vezirlerin rüşvetten kaçınmaları gerektiği de bu kısımda değinilen konulardandır.

3. Fasl: Azlin envâ‘ı ve mahall ü mûcibâtı.

Bu fasılda da azlin yerine gelmesi için gerekli olan şartlardan bahsedilmektedir: Yazara göre vezirin azli için, hizmette kusur etmesi, ırz ve namus gibi kavramlardan yoksun bulunması başlıca sebepler olarak gösterilmektedir.

II. Bölüm (vr. 32b-48b)

Veżâret-i tenfize (yürütme görevlerini yerine getirme) dair olan hususları açıklamaktadır. Sultanın vezir ile olan görüşmesinde sultan istişareye kendisi başlar. Görüşmede vezirin sultana kendi fikrini sunması gerekir.

Sultan’ın sırrını ifşâ eden kimseye çok büyük zarar vardır. Nitekim bunun için *Keşfü’l-esrâr*’da “İfşâ-yı sır hıyânet ve cinâyetden hâlî olmamağla ifşâ-yı sır eden mülûkler afvı nadir vâkı‘ olur.” demek suretiyle sırrı açığa çıkarmanın cinayet ve ihanet kadar ağır bir suç olduğuna dikkat çekilmiş ve affedilmesinin pek mümkün olmadığı belirtilmiştir.

Padişahın yardımcılarının onun gözü ve kulağı gibi olup, gördükleri hakikati sultana bildirmeleri gerekir.

Vezirin, emirlerin ve valilerin gizli durumlarını zahirmiş gibi bilmesi gerekir. Vezirin giyim kuşamına dikkat etmesi gerektiği, temiz ve süslü giyinmesi tenbihlenmektedir.

İnsanların kalplerinde tesirli olan üç şey vardır ki bunlar; dostluk, emre itaat ve nasihattir.

Bu bölümde; “*Her kim ki dünyâsını seve âhiretine zarar ider ve her kimesne ki âhiretini seve dünyâsına zarar ider, eyle olsa bâkîyi fânî üzerine tercih ihtiyâr eylesen.*” ve buna benzer başka sözlerle dünya hayatının geçiciliği sık sık vurgulanmaktadır.

Danışmaya lâyık olan kimse görüşünde hatalı bile olsa onun için sevab vardır. İki çeşit kimsenin görüşü kabul edilmemelidir. Biri nefsinin isteklerine uyan kimsedir ki buna münafık denir. Bir de münafık-ı şerir vardır ki bunlar da sözlerinden dönerler ve sözlerine muhalefet ederler. Bu kimselerin reyleri kabul edilmemeli ve hakkı söyleme hususunda hiç kimseden korkulmamalıdır.

Sabrın, ihsan ve cömertliğin önemi vurgulanmaktadır. Gıybet etmenin çok kötü bir davranış olduğu ve bir sırrı ifşaya cüret ve cesaret edilmemesi gerektiği aksi takdirde sohbet meclisinden kovulma ve mahcup olma gibi sonuçlar doğuracağı ve bir kimseyi yüzüne karşı övmenin de kötü bir davranış olduğu vurgulanmaktadır.

Bir kimse ilim, bilgi ve sanayide cahil ve onun hakikatinden gafil ise o işi ehline vermesi gerekir.

Düstûrü'l-vüzerâ'da müellif, ele aldığı meseleleri *Kur'ân-ı Kerîm* ve Hadîs-i şerifler doğrultusunda dini delillerle kuvvetlendirerek güçlü bir anlatım sağlamıştır. Hadîsler Arapça olarak verilmiş, devamında ise Türkçe açıklaması yapılmıştır.

Ayrıca eserde Hz. Süleyman kıssalarından alıntı yapılmış, Hz. Ömer'den ve diğer halifelerden örnekler verilmiştir. Nûşirevân, Behrâm-ı Gûr, Büzürgmîhr, Cemşid Şah gibi idarecilerin siyaset ve ahlakla ilgili değerli sözleri bu eserde yer almıştır. Aristo ve Eflâtun gibi filozoflardan alıntılara da yer verilmiştir.

Vezirlerle sultan arasındaki hukuktan, iki tarafın da birbirine karşı hakları bulunduğu bahsedilmiştir.

Vezirin adil olması, akıllı ve uyanık olması, hakikati söylemekten çekinmemesi, işi ehline vermesi, sır saklamada ketum olması, halkı tehlikelerden koruması, giyim ve kuşamına dikkat etmesi gerektiği anlatılarak ideal vezir portresi çizilmiştir.

Eser üzerinde yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

2.2.4 *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*

2.2.4.1 Eserin adı

Giriş kısmında yazar eserinin ismini bizzat *Rebî'ü'l-mülk* olarak bildirmiştir⁴⁷. Eserin kapaktan sonra gelen ve numaralandırılmamış olan ilk sayfasında ise eserin ismi *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* olarak geçmektedir. Bu isim günümüzde muhtelif araştırma eserlerde değişik şekillerde yer almıştır. Mesela bir yerde *Rebî'u'l-melik* şeklinde geçtiğini gördük⁴⁸. Bizim, eserin adını *Rebî'ü'l-mülk* olarak almamızdaki sebep müellifin eserin ismini “mülk” okunacak şekilde harekelemiş olmasıdır.

Yazar neden bu ismi seçtiği ile ilgili de bir açıklamada bulunmuştur: “*Tarz-ı ahsar u ecmelde ba'zı maktûru harc ve cümle iki bâb içinde zımmen îrâd u derc itdim. Ve eyyâm-ı rebî'de devlet-i temâm bulmağın, Rebî'ü'l-mülk nâm virdim.*” (vr. 4b).

Bu satırlarda açıkça görüldüğü üzere yazar, eserini bahar mevsiminde tamamladığı için bu şekilde isimlendirmiştir. Ayrıca II. Osman'ın gençliği, yani bir bakıma hayatının baharını yaşıyor olmasının da eserin başlığı üzerinde tesiri bulunduğu şüphe yoktur. Nitekim aşağıdaki satırlarda yazarın II. Osman'a yönelik teşbihlerinde bahara ait motifleri bolca kullanmış olduğu dikkat çekmektedir:

“*Halleda'llâhu Te'âlâ mülkehû ve ecrâ fî bihâri's-saltanati fülkehû*” ki henüz nev bâve-i bâğ-ı tarâvet ve nev-cüvânî ve nihâl-i tâze-i büstân-ı sa'âdet ü kâm-rânî olup, hatt-ı sebzi misâl-i hazar leb-i âb-ı hayâta irmede. Ve sebze-i hattı sünbül-i bihişt gibi kenâr-ı cûy-bâr-ı kevserde ürpermededir. Kemend-i şehâmeti gelû-yi sipihre pîç ü tâb salmış ve semend-i celâdeti çâpük-süvârân-ı meyâdîn-i saltanatdan öndül almışdır. Gül-şen-i lutf u ihsân içinde açılmış bir gül-i handândır ki gül-zâr-ı iremde misl-ü mânendi nâ-yâb ve çemen-zâr-ı cûdu sahâvetde seçilmiş bir 'ayn-ı selsebîl-âsârdır ki teşne-gân-ı bâdiye-i ihtiyâc anınla reyyân u sîr-âbdır. Râ-yı âlem-ârâsı bir 'arsa-i pehnâdur ki leme'ât-ı kevâkib-i serâ'ir derûnunda lâmi' vü bâhir ve lutf-ı

⁴⁷ *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, Nuruosmaniye ktp. 2385, vr. 4b.

⁴⁸ Şefaettin Severcan, “*Bursalı Mehmet Tahir ve Siyasete Müteallık Asar-ı İslamiyyesi*”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 4, s. 588.

tab'ı bir âyîne-i mücellâdır ki efkâr-ı erbâb-ı zamâ'ir anda mün'akis ve zâhirdir.”
(vr. 3a-4a)

2.2.4.2 Telif sebebi

Yazar, eserde telif sebebini şu satırlarla açıklamıştır:

“Ma'a hazâ istimâ'-ı ahbâr-ı şâhân-ı pîşîneye tâlib ve tahsîl-i ahlâk-ı 'adl ü cûd ve işfâka meş'ûf ve râgıb olup ra'yyet-perverlik levâzımında cidd ü cehd-i temâm ve tâ'ife-i sipâh ve leşkeriye kerem-güsterlik merâsiminde sa'y ü ihtimâm-ı mâ-lâ- kelâmın müşâhede itdükde bu bende-i kalîlü'l-bizâ'a Pertevî-i kesîrü'l-izâ'a ki huddâm-ı zevi'l-ihtirâmî silkinde şeref-i intizâm bulmuşdur, diledüm tâ mücâhede idüp levâzım-ı mülûk-i ma'dilet-sülûk olan sıfât-ı erba'ından intihâb ve tarîk-i eşmel üzere beyân itdükden sonra birkaç bâb idüp bir muhtasar kitâb hacminde hediyye-i Hazret-i Hudâvend-i gerdûn-cenâb eyleyem.” (vr. 4a-4b).

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere yazar II. Osman'daki kendinden önce gelmiş geçmiş hükümdarların haberlerini öğrenme merakı ve devlete nizam verme hevesi üzerine bu hususlarda ona yol göstermek maksadıyla eserini kaleme almıştır. Nitekim yukarıdaki satırlardan önce yer alan bir şiirde Osman'ın adının geçmesi, yazarın eseri ona ithaf etmek niyetini aksettirmektedir:

Şiirde Sultan II. Osman'ın isminin geçtiği beyit şöyledir (vr. 3a);

*Bir Şâh-ı muvakkârdır, bir Hân-ı hüner-verdir
Hurşîd'den eşherdir âfâkda Hân Osmân*

Ancak eser tamamlandıktan sonra yazarın eseri Padişah'a sunmaya fırsat bulup bulamadığı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur.

2.2.4.3 Telif tarihi

Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk adlı eserin telif tarihiyle ilgili, eserin içeriğinde kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte II. Osman'a sunulmuş olmasından yola çıkarak 1618-1622 yıllarına tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Hatta tahminimiz, eserin Padişah'ın cülusundan hemen sonra yazılmış olabileceği yönündedir. Çünkü eserin girişinde yazarın Padişah'ın gençliğine dair söylemleri, övgüleri ve bunun yanısıra *“Halleda'llahu Te'âlâ mülkehû ve ecrâ fî bihâri's-saltanati fülkehû.”*

şeklindeki saltanatının daha nice yıllar sürmesi yönündeki temennileri bize bunu ihsas ettirmektedir (vr. 3a-3b).

2.2.4.4 Muhtevası

Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* adlı eserini Sultan II. Osman'a ithafen yazmıştır. Eserde sultanlara ve vezirlere siyaset için gerekli olan kural ve kaideler anlatılmaktadır. Eser bir siyasetname örneği olmasının yanı sıra nasihatname özelliği de taşımaktadır.

Eserin giriş sayfasında süslü bir serlevha ile hamdele ve salvele bulunmaktadır (vr. 1b). Daha sonra eser, dua kısmı ile devam etmektedir (vr. 4a). Bu kısımda müellif, Sultan Osman'ın adını bir kıta içerisinde zikretmektedir (vr. 3a).

Bunun ardından müellif, eserin ismini ve eseri telif ederken izlediği yolu şu satırlarla açıklamıştır: “*Ve diledüm tâ mücâhede idüp levâzım-ı mülûk-i ma'dilet-sülûk olan sıfât-ı erba'ından intihâb ve tarîk-i eşmel üzere beyân itdükden sonra birkaç bâb idüp bir muhtasar kitâb hacminde hediye-i Hazret-i Hudâvend-i gerdûn-cenâb eyleyem. Çün ol dahi itâle vü imlâle muhtemel idi. Tarz-ı ahsar u ecmelde ba'zı makdûru harc ve cümle iki bâb içinde zımnen îrâd u derc itdim ve eyyâm-ı rebî'de devlet-i temâm bulmağın Rebî'ü'l-mülk nâm virdim.*” (vr. 4b).

Yukarıdaki satırlarda görüldüğü üzere yazar, eseri *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*'ü iki bölüm (bâb) üzere hazırlamıştır.

I. bölümde yazar, bir hükümdarın etrafında bulunan devlet adamlarına muamelede bulunurken tabi olması gereken usulden ve uygulaması gereken kaidelerden bahsetmektedir.

II. bölüm, devlet kadrolarında bulunan yöneticilerin sahip olması gereken özellikler hakkındadır.

I. Bölüm (vr. 5a-27a)

Padişahın devlet erkânı, memleketin ileri gelenleri ve diğer hizmetlilerinin maddi ve manevi ihtiyaçlarının zarureti hakkındadır. Padişahın memleketin önemli ve önemsiz işlerinde kanun üzerine vilayetindeki fakir, zengin herkesin halini bilip haberdar olması gerekir. Bunu yaparken kendisinin gördüğü ve işittiği yeterli olmayıp

şahitlerle bunu teyit eder ve saltanatını eksiksiz hale getirir. Sağduyu sahibi kimselerin memleketteki gizli saklı her türlü duruma malik olup basiretli ve uyanık olması gerekir. Fakat öte yandan bu kimseler, her zaman gizli halleri araştırma ve haberleri ulaştırmakla uğraşp işlerinden geri kalmamalıdır⁴⁹.

Saltanatın son bulması ne şekilde olur sorusu ise şöyle açıklanmaktadır:

Padişahın memleketin işlerinden habersiz kalması; vezirler, emirler, güvenilir kimseler ve valilerin zalim olmasıdır. Yani padişah memleketin halinden habersiz olduğunda, dostu ve düşmanı tanımadığında fitne ortaya çıkar. Alçak tabiatlı olanlar mal biriktirmeye karşı açgözlü davranırlar ve mal için fakir ve zenginde rahat bırakmazlar. Büyüklerin ve eşrafın kıymetini bilmezler, halkı rencide ederler.

Memurlar ve halk zulüm üzere olup padişahın hatırını kırarlar, ziraat yapmazlar bu yüzden de hazine boş kalır. Askere ulufe verilmez ve bir taraftan düşman gelse memleket düşmanın eline geçer.

Saltanat bir saraya benzetilmektedir ki bu saray dört sütun üzere ayakta durur. Bu sütunlardan biri olmadığında memleketin nizamı bozular. Bu dört sütun şöyle tarif edilmiştir:

1. Cesur bir emirdir ki memleketin her tarafını gereği gibi koruyup düşmanları def eder.
2. Bir defterdar ki padişaha ve onun vazifelendirdiği kimselere tam bir bağlılık içinde malı tahsil etmede özenli davranır.
3. Bir vezir ki tedbir sahibidir. Sultandan önce halkın halini araştırıp zalimden mazlumun hakkını alır ve fesatçıları mağlup eder.
4. Doğru bir habercidir ki memleketin haberlerini sultana sunar⁵⁰.

Bu dört sütunu madde madde tarif ettikten sonra yazar, bu defa daha genel bir şekilde, kendilerinin yardım ve imdadı padişah için elzem olan cemaatten bahsetmekte ve bu cemaati şu iki kısım halinde ele almaktadır:

⁴⁹ Vr. 5b-6a.

⁵⁰ Vr. 6b-8b.

1. Ashâb-ı seyf: Memleket serhadlerindeki emirler ve tüm askerler

2. Ashâb-ı kalem: Vüzera, defterdarlar, eminler ve kâtipler

Bu iki kısmın terbiyesi şefkat, merhamet ve iltifatla olmalıdır. Her birinin ihtiyacı ne ise iyilikle, esirgmeden ihsan olunmalıdır. Eğer kendileri verilen işi yerine getirmede tembellik ve hainlik ederlerse önce nasihat ile kulağı bükülmeli yine hizmete gönderilmelidirler. Eğer bu tenbih de fayda vermezse ceza verilmelidir.

Sultanlara gerekli olan hasletlerdendir ki kulların ayıplarını ortaya çıkarmaya değil, gizlemeye çalışmalı ve onların mutlu oldukları anlarda sevinçli, musibetlerden dolayı üzgün olduklarında ise üzgün olmalıdırlar. Böylece düşmanlık ve kin yerini muhabbete bırakır. Onlardan bazıları kavga edip çekiştiklerinde, aradaki düşmanlığın kuvvetlenip büyümemesi için hızlıca bu kavgayı def etmenin yoluna bakmalıdırlar⁵¹.

Hizmetlilerin eğitilmesi iki şekilde mümkündür. Birinci yol iyilikle, ikincisi ise zor kullanarak şeklinde izah edilmiştir. Padişahın hizmetlilere muamelesi kahr ile olmalı ki fazla cesur olup edep dairesinden çıkmasınlar. Ve yine iyilikle muamele edilmeli ki onun eşiğinde mahzun ve üzgün olmasınlar.

Sultan kimi terbiye etmek istese o kişiye fazla iltifat etmemelidir. Sultan derecesini yükseltmek istediği kişiye de fazla iltifat etmemeli, çünkü o kimse bu sayede malda çokluk ve iktidarda fesat bulur.

Eğitim almaya layık olan kimse şöyle tarif edilmektedir:

“Terbiyeye lâıyk olan kimse ilim ehli, edeb ehli veya soylu kimsedir. Her kimin ki ilmi ve edebi varsa onu terbiye etmeleri boş yere olmaz çünkü kâbiliyyeti vardır. Kimin soyu soppu aşâğılık olsa terbiye ona tesir etmez yine aslına döner. Yaramaz olan kimseye iyilik etmek verimsiz bir toprağa sümbül ekmek gibidir.”⁵²

Padişah bir hizmetlisine iki rütbe vermemeli, iki hizmetliye de bir görev vermemelidir. Çünkü iki kişi bir işi ortak yapmaya kalkarlarsa hakkıyla hizmet etmeleri mümkün olmaz.

⁵¹ Vr. 8b-10a.

⁵² Vr. 10a-13a.

Bunun ardından yazar, eğitimi 4 ayrı zümre için ayrı ayrı maddeler halinde ele almıştır:

Yazarın ele aldığı ilk madde, aile içinde çocukların eğitimi üzerinedir. Ebeveynin evladının eğitimi için çalışıp çabalaması her şeyden daha önemlidir. Anne ve babası üzerine çocuk Allah'tan bir emanettir ve mahşerde emanetin hakkı sorulacaktır. Bu emanet bir aynadır ki her ne şekilde yetiştirilse su gibi o tarafa meyleder. Evladın eğitimi için çok çalışılması gerekmektedir.

Terbiye kurallarından biri çocuğa güzel isim koymaktır. Çünkü ömrü oldukça isminden dolayı üzüntü duyması mümkündür.

Çocuğu emzirecek olan sütannenin de iyi huylu olması gerekir, çünkü sütün çocuk üzerinde tesiri vardır.

Emzirme tamamlandığında ise çocuğun eğitimi için iyi huylu bir kimsenin tayin edilmesi gerekir, böylece çocuk o kimsenin iyi vasıflarıyla donanır.

Edeplendirme hususunda da dindar bir öğretmen tutulmalıdır ki tefsir, hadis ve fıkıh ilminde bilgisi olup ona tecvid ve usulüyle *Kur'an-ı Kerîm* okumayı öğretsin ve daha sonra şeriatın hükümlerini anlatsın.

Anne babalar evlatlarının huzurunda daima salih kimseleri, alimleri ve faziletli kimseleri methetmelidir ki çocuklarının onlara muhabbeti artsın. Cahil ve kötü kimseleri kötülemelidir ki çocukları onlardan haz etmesin⁵³.

Çocukları ayırt etme yaşına geldiği zaman hizmetine tecrübeli bir kimse tahsis etmelidirler. Bu kimse çocuğa oturup kalkmayı, gidip gelmeyi öğretsin. Ata binmeyi ve silahşörlüğü öğrenmek padişahın hizmetine girebilmeye vesile olur. Sâlihlerin ve şeyhlerin hizmetine girmek ise onlardan feyz almayı sağlar⁵⁴.

İkinci maddede yazar, emirlerin ve sınır muhafızlarının eğitimi üzerinde durur. Bunlar devletin en sağlam direğidir. Onların reyi önemlidir. Görüşleri makul ise dinlenmelidir. Sultan elçi tayininde özenli davranmalıdır çünkü elçisinin halinden tavrından padişah hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu elçinin iyi söz söyleyen,

⁵³ Vr. 13a- 16 b.

⁵⁴ Vr. 16b-17b.

güzel huylu bir kimse olması gerekir ki sahibine itibarsızlık getirmesin. Padişaha elçi göndermek isteyen kimseler de padişahın huyu ile ilgili bilgi edinip mizacına uygun elçi tahsis etmelidirler.

Üçüncü maddede yazar bu defa askerin eğitimi konusuna geçer. Burada askerin eğitiminin sağladığı faydalar olarak şu dördünü sıralar: Sultanın heybetini arttırması, düşmanın bertaraf edilmesini mümkün kılması, halkın refahını yükseltmesi ve eşkıyalığın önüne geçilmesi suretiyle yolcuları güvenliğinin temin edilmesi.

Sultanın askerle ilgili dört şarta riayet etmesi gerekir;

- a. Askerlerin silah ve bineklerinin hazır olması.
- b. Her birine mertebesine göre iyiliklerde bulunması.
- c. Yürekli ve cesur olanları seçip onları yüceltmesi.
- d. Ganimetten ele geçenler ile onları nasiplendirmesi.

Askerlerin de padişahın dört emrini yerine getirmesi gerekir;

- a. Sultan ile tek yürek olmalıdırlar.
- b. Sultanın fermanı olmadan bir emri yerine getirmekten kaçınmalıdırlar.
- c. Birbirleriyle müttefik vaziyette bulunmalıdırlar.
- d. Savaşta yiğitlik göstermelidirler⁵⁵.

Padişahın işe yaramayanları ordudan uzaklaştırması, gelmeyenlerin isimlerini defterden silmesi gerekmektedir. Çünkü hak etmeyene maaş verilmesi hüsrandan başka bir şey getirmez.

Maaş konusunda yazar, ulufelerin ne miktar verilmesi gerektiği sorusuna cevaben, bu konuda itidalli davranılması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü eğer fazla ulufe alır ve yaşamları rahat olursa, askerlerin başka yollara sapmaları mümkündür.

Yazarın eğitim konusunda üzerinde durduğu dördüncü ve son madde, vezirlerin eğitimidir. Yazara göre vezirler, hazinenin dolu olmasının sebebidir. Vezirler

⁵⁵ Vr. 18a-20b.

saltanatın güçlü olmasını ve memleketin nizamını sağlar. Bu yüzden vezirlerin iyi hasletlere sahip olmaları ve padişahın emirlerine uymaları gerekmektedir. Vezirlerin eğitimi için padişahın iltifatına mazhar olmaları gereklidir ki bu sayede insanlar arasında hükümlerine saygı gösterilsin. Vezirler kalem ehlinin reisidir. Nitekim kılıçla ve okla yapılamayan tertipler kalemle yapılır. Kılıç düşmanlık için olur, dostluk için değil; fakat kalem bu ikisine de hizmet eder. Kılıç ehli daima hazineyi boşaltır, kalem ehli ise hazineyi doldurur⁵⁶.

Bu dört ayrı zümrenin eğitimine dair görüşlerini tamamladıktan sonra yazar, yine eğitim konusu kapsamında birtakım hususlarla sözüne devam eder. Birbirlerini kıskanmalarına fırsat vermemek maksadıyla hizmetkârlara sır verilmemesi gerektiğini ifade eder. Hizmetkârların dostça geçinmesi saltanat için mühimdir. Hükümdarlar, hizmetkârları el ve ayak mesabesinde görmelidirler. Çünkü pek çok iş onlar sayesinde yürümektedir. Onların varlığı ile rahat edilmektedir. Bu kimselerin varlığına şükredip onlara iyilikle davranmak gerekir. Güçlerinin üstünde iş verilmeyip onlara insafli davranılmalıdır. Yeme içme ve giyim kuşamlarında kusur etmemek gerekir. Onlara şefkatli davranılıp ve her hatalarında ceza verilmemelidir. Eğer biri hırsızlık yaparsa onu hemen def etmek gerekir, çünkü geciktirirlerse daha sonra tehdit tesir etmez. Hizmetlilerden biri bir suç işlediğinde eziyet ve ceza ile ıslah olmazsa onu kovmakta fayda vardır⁵⁷.

II. Bölüm (27a-78a)

Devlet kadrolarında bulunan yöneticilerin sahip olması gereken özelliklere dair olan bu bölüme yazar, genel olarak sultanın hizmetine giren bir kişinin iyi hasletlere ve iyi bir üne sahip olması gerektiğini ifade ederek başlamıştır. Çünkü böyle olursa sultanın adının iyi anılmasına ve memleketlerin mamur ve bayındır olmasına sebep olur. Bu da üç şey ile mümkündür:

1. Allah'a riayet etmek.
2. Padişaha riayet etmek.

⁵⁶ Vr. 20b-23a.

⁵⁷ Vr. 24a-25a.

3. Halkı korumak⁵⁸.

Allah'a riayette beş şart vardır:

- a. Allah'ın verdiği nimete ve padişahın cömertliğine karşı mukabelede bulunup şükürü yerine getirmek ki bu nimetin fazlalaşmasına sebep olur.
- b. İbadette ihmal göstermeyip onu padişahın hizmetinden üstün tutmak.
- c. Allah'ın rızasını padişahın rızasından üstün tutmak. Çünkü Allah'ın razı ve hoşnut olduğu kimseye dünyevi şeylerden bir kötülük dokunmaz. Bir kimse de Allah'ın gazabına mazhar olsa halkın hoşnutluğu ona kıl ucu kadar fayda etmez.
- d. Allahu Teala'dan padişahı korktuğundan on kat daha fazla korkmak.
- e. Padişahı ümit ettiği şeyleri Allah'tan istemek. Çünkü veren odur⁵⁹.

Aynı şekilde padişaha riayetin de birtakım şartları vardır:

1. Acz ile hizmet. Bazı kimseler bazı özellikleriyle diğer insanlardan ayrılırlar. Yalnız bu halleri devamlı olursa halktan hizmet ve kulluk talep ederler. Her ne isterlerse acele isterler. Saltanatları devam ettiği müddetçe kibirleri artar. Hizmetlerinde aşağılama ve kibirlenmeyi bırakmaları gerekir.
2. Sabır.
3. Sözler ve fikirler ile her işi aşikâr etmek. Bu sultanın ahiretine layık ve daha münasip olur.
4. Padişaha, zulmü çirkin göstermek. Her ne sebeple olursa olsun zulmü makul görmeyip padişahı zulümden uzak tutmak gerekir. Padişahın zulmüne ortak olan, mahşerde ortağı olduğu için azarlanır.
5. Padişahı daima hayra yönlendirmek. Hayr herkese ulaşmalıdır, çünkü umuma iyilik etmek daha faziletlidir. Eğer bir kimse güvenilir değilse onu padişaha

⁵⁸ Vr. 27a-27b.

⁵⁹ Vr. 27b-29b.

övmemek gerekir. Övülen kişi daha sonra farklı çıkarsa, bu onu öven için utanç sebebi olur⁶⁰.

6. Padişahın at, köle, çiftlik, bostan ve diğer ziynetlerden hangisine daha fazla düşkün olduğunu bilip bunları tahsile çalışmak. Kulluğun yanında padişahla sırdaş, arkadaş olmaya dikkat edilmelidir.

7. Padişahın söylediği sözleri can kulağı ile dinlemek. Padişahın ağzından çıkan tek bir sözün bile kaçırılması, padişahın yüz çevirmesine ol açabilir. Padişah söz söylerken başka bir şeyle meşgul olmamak gerekir, çünkü o anda bir şey söylemese dahi padişahın kin tutup daha sonra hiddetleneceği aşikârdır.

8. Mecliste kimse ile fısıldaşmamak. Padişahın huzurunda iki kişi gizli konuşmalar padişah onu işitmese ve bilmese de aklına başka türlü şeyler gelir. Evham yapıp zanda bulunur, bu da düşmanlığa ve kin tutmasına sebep olur. Fesatçılar padişaha fitne verip ona tesir ederler ve ikisinin mahvına sebep olurlar.

9. Sultan bir kimseye bir soru sorsa hafiflik edip hemen cevap vermemelidir. Önce diğerlerinin cevap vermesini beklemelidir, çünkü cevabı reddedilebilir. Başkasına sorulan soruya cevap vermek vakarsızlık olarak görülür. Bu hem soranı hem de sorulana tahkir etmek demektir. Çünkü böyle bir davranış soruyu soranın, sorulan kişiyi doğru seçemediği; soru sorulan kişinin de bu sorunun sorulmasını hak etmediği manasına gelmektedir. Padişah bir meclise soru yöneltse kişi o mecliste hazır bulunsa bile cevap vermekte acele etmemelidir. Çünkü bu, diğerlerinin o kişiye düşmanlık beslemesine sebep olur. Orada bulunanların hepsi cevap verinceye kadar sabredip diğerlerinin cevabını dinlemek; diğerlerinininkinden daha uygun bir cevap varsa konuşmak, yoksa susmak gerekir. Böylece cehalet ortaya çıkmamış olur.

10. Sultan bir soru sormadığında onun söze başlamasını beklemek gerekir. Soru sorduğunda da yetecek miktarda söz söylemek lâzımdır. Padişah sözü uzatmak isterse de nükteli sözler söylemek daha uygun olur⁶¹.

11. Sultan bir kimseye sırrını vermediyse eğer o kimse bunu araştırmaya çalışmamalıdır. Çünkü sultan onda bu meziyeti görse sırrını ona söylerdi. Sırrı öğrenmeye çalışmak sultanın gazabına uğramaya sebep olabilir.

⁶⁰Vr. 30a-32b.

⁶¹ Vr. 33a-37a.

12. Sultan bir hediye verdiğinde onu kabul etmek gerekir. Bu konuda tok gözlülük yapmak sultanın ihsanını aşağılamak manasına gelir.
13. Emanete sahip çıkılmalıdır, çünkü emanet bir sıfattır ki aşağılık olanı yüceltir ve karşısında bulunan hıyanet ise aziz olan kimseyi zelil kılar.
14. Padişahın ne lütuf erişirse ona rıza ve kanaat gösterip daha fazlasını istememek gerekir. Çünkü ziyadesini istemek hırstan ileri gelir. Hırs da ümitsizlikten kaynaklanır.
15. Padişahı daima övmek önemlidir. Bir kimseden sultana edepsizce söylenmiş bir söz işitildiğinde söz sahibini önce kinayıp sonra ona nasihat etmek gerekir. Nasihat ile uslanmazsa cefa ve eziyet etmek uygundur. Bu da yeterli olmazsa onunla sohbet terk edilmelidir.
16. Verilen hizmetlerde devamlı olmak, yapılması gereken işlerden bir an bile gafil olmamak elzemdir. Sultanın işaretiyle vakti geldiğinde daima hizmete hazır bulunmak gerekir.
17. Padişahın muhabbeti ve kendi hizmetinin çokluğuna güvenmek olmaz, çünkü gurur hizmeti unutturur. Sultana geçmişte yapılan hizmetleri hatırlatmak caiz olmayıp eski hizmetlerini hatırlatana yeni hizmetler gerekmektedir.
18. Halkın ihtiyaçlarını zamanında gidermek önemlidir. Nitekim vaktiyle eda olunan namaz gibi zamanında yapılan işler sultan katında makbuldür. Vaktinden sonra yapıldığında kabul olunmama ihtimali vardır.
19. Padişah bir kimseye iltifat ettiğinde, bunu diğer hizmet sahiplerine karşı bir üstünlük vesilesi haline getirmemek gerekir. Çünkü önüne geçilmek istenen kimseler belki padişahın yakınlığına mazhar olan kimseler olabilirler. Sonra bu durum kişinin kendisi için utanç verici olabilir.
20. Sultanın cefasından rencide olup üzülme yerine, onun cefasını iyilik olarak kabul etmek tercih edilmelidir. Padişahın gelen zorluklar insanı diğer insanlara karşı uyanık ve güçlü kılar⁶².

⁶² V.r. 37a-40a.

21. Kibir yüzünden bir kimseye kötü sözler söylenmişse, dua edip kötü sözden kaynaklanan olumsuz havayı dağıtmak gerekir.

22. Sultanın gazabına uğrayanlar bu konu hakkında kimseye şikâyetle bulunmamalıdır. Sultana düşmanlık ve kin beslemek olmaz.

23. Eğer bir kimse bir suçundan dolayı padişahın gazabına uğrarsa sakin ve ümitvar olup güzel bir biçimde özür dilemelidir. Padişahın rızasını kazanmaya çalışıp bunu yapmak için dört şeyle meşgul olmalıdır⁶³.

a. Padişah ne söylerse söylesin ona muhalefet etmemek.

b. Onun görüşüne razı olmak.

c. Onun övülecek vasıflarını her yerde anlatmak.

d. Kötü olan davranışlarını gizlemeye çalışmak.

24. Padişahın sırrını saklama hususunda çok çaba sarf edilmelidir. Bu duruma katlanmak zehir içmek gibidir ama sabır onu bala çevirir. Bunun için çalışmaya devam etmek ve imkânlar dâhilinde sırrı saklamak gerekir. Padişah sırlarından birinin namahreme açıklandığını duysa güvenilir olanlardan nicesi töhmet altına girer. Nitekim üç kimsenin katli caizdir: Zalim vezir, mal toplamak sevdasıyla halka eziyet eden vali, sır saklamayıp başkalarına söyleyen kimse⁶⁴.

Padişaha riayetın şartlarını bu şekilde 24 madde halinde sıralayan yazar, bunun arkasından nefis konusuna geçer. Yazara göre nefsin isteklerine uymaktan korunmak yedi şart ile mümkündür:

1. Dünyada kötü bir isimle anılmak ve ahirette de mahcup olmamak için hediye almaktan ve vermekten kaçınmak.

2. Elde kudret varsa kötülüğü herkesten uzak tutmaya çalışmak ve iyilikte bulunmak.

3. Sultanın nazarında itibar sahibi olmak için gayret etmek. Kendini dünya nimetlerine kaptırmak kişiyi itibarsızlaştırır.

4. Padişaha hizmette gayretli olmak, fakat bu uğurda kimseye eziyet etmemek.

⁶³ Vr. 40b-41a.

⁶⁴ Vr. 41a-43a.

5. Ölüm gelmeden önce güzel eserler bırakmak.

6. Makamının ihtişamlı oluşundan gururlanmamak. Çünkü zaman yüze gülen bir düşmandır, cefa etmesiyle bilinir.

7. Mümkün olduğunca halkın ihtiyaçlarını gidermeye çalışıp kişi ne eylerse kendine eylediğın bilmek⁶⁵.

Nefis konusunun arkasından yazar, halkı yönetmek hususunda bilinmesi gerekenlere geçer. Yazara göre bu hususta yegâne maksat, kulların korunması olmalıdır. Halkın korunması din ve devlet için en mühim meseledir. Bu da iki şart ile mümkündür:

1. Halkın muhafazasında son derece özenli ve dikkatli olunmalı, her zaman yardımlarına koşulmalı ki halk işlerini bırakıp memleketten ayrılmak zorunda kalmasin.

2. Zalimler halktan uzak tutulmalıdır. Padişah valilere halkı hoş tutmalarını, öşür ve haracı alırken aşırı gitmemelerini tembihlemelidir⁶⁶.

Bundan sonra yazar, emirler, vezirler ve kalem ehline nasihatlerde bulunur ve onlardan şu on iki şarta uymalarını ister:

1. Velinimetlerinin korunmasında çok dikkatli davranıp muhalefet ve inat etmekten kaçınmak. Çünkü nimete küfrün neticesi dünyada ve ahirette hüsrandır. Şükürsüzlük edenler hiçbir zaman muradlarına eremezler ve daima insanların nazarında reddolunurlar. Sultanın etrafında da kendilerine itimat edilmez. Zira velinimetine asi olana gayrın itimadı olmaz.

2. Esarete düşüldüğü takdirde sultanın nimetini unutmamak ve velinimetten bir zarar geldiğinde onu iyilik yerine koyup kimseye şikâyette bulunmamak.

3. Malı, mutasarrıfı oldukları yerden tahsil edip padişahın malına tamah etmemek. Herkesin malı kendisine sevgilidir. Başkasının sevgilisine tamah etmek elem ve acı getirir. Bir kimse sultan ile menfaati için arkadaş olmamalıdır. Fakat öte yandan

⁶⁵ Vr. 44b-46a.

⁶⁶ Vr. 46b-47b.

sultandan menfaatine olacak şeyler istenebilir, çünkü bu sayede mal tahsiline çare bulmak mümkün olabilir⁶⁷.

4. Mal toplamada bencillik etmeyip padişahın zinetlerini çoğaltmaya gayret etmek. Bu türlü davranış edebe daha lâyıktır.

5. Merasimde, yeme, içme ve giyimde padişaha benzemekten kaçınmak. Çünkü fesatçılar bunu fırsat bilip, saltanata sevda töhmetiyle padişaha fitne verebilirler. Böyle olunca padişahın gazabına uğrayıp helak olmak mümkündür.

6. Sultandan meydana gelen her iş şeriata uygun olmalıdır. Buna binaen padişaha medh ve övgüde bulunmak gerekir. Akıl sahibi kimselerin çoğuna göre dünyada her emrin iki yönü vardır. Biri güzel diğeri ise çirkindir. Her emrin güzel olanını bulup padişaha onu söylemek elzendir.

7. Sultanın reyi mecliste bulunanların görüşüne muhalif bir görüş ise yine de ona itaat edilmelidir.

8. Hürmet ve saygı ile övünen, padişahın iltifatı ile kendini beğenmiş ve mağrur kimseler olup edep dairesinden çıkılmamalıdır. Padişah birine “Biraderim” diye hitap etse “Buyur padişahım” diye karşılık vermek gerekir. Hatta padişah, “oğlum” diye seslense dahi, bu hitaba mağrur olmanın tam tersine lâyıık olmadığını düşünmek evladır.

9. Emirlerden ve muhafızlardan biri ne kadar emektar ve ihtiyar olsa yine de kulluktan dışarı çıkmamalıdır. Eğer böyle olursa padişah o anda açığa vurmasa bile kızgınlığını içinde saklı tutup daha sonra aşikâr edebilir⁶⁸.

10. Asker, vezirlerin ve emirlerin hizmetine verilmiştir. Öyleyse vezirler ve emirler, sultanı daima askerin eğitimi ve cesaretlendirilmesi yönünde teşvik etmelidirler. Zira fitnenin hangi taraftan geleceği belli olmaz. Askerin her zaman hazır olması için sultanın mal toplamayla meşgul olması gerekir. Aksi takdirde zaruret vaktinde üzülmeye kaçınılmaz olur. Padişahın askerin terbiyesinde kusur bırakmaması gerekir, çünkü eksiklik olursa askerin huzursuz olması mümkündür. Böyle olunca padişah

⁶⁷ Vr. 48a-49b.

⁶⁸ Vr. 50a-51b.

kendilerine ihtiyaç duyduğunda askerler kırgınlıklarını açığa vurup davetine icabet etmezler ve ne kadar mal sunulsa iltifat etmeyip rağbet etmezler.

11. Haberciler ve casuslar tayin edilmelidir. Bu haberciler her tarafın haberlerini getirip etrafi keşfetmeye; fitne ortaya çıktığında mühimmat tedarik etmeye ve gaflette olanları uyandırmaya çalışmalıdır.

12. Fukaranın sitemini ve şikâyetini padişaha ulaştırmaktan çekinmemek gerekir. Bazı emirler vardır ki halk onların zulmünden sultana ulaşmaya mecal bulamazlar⁶⁹.

Bundan sonra söz sırası vezirlik adabına gelir. Yazara göre devlet erkânı için adap bilmek çok önemlidir. Çünkü sultanların katında vezirlikten daha zor bir iş yoktur. Daima büyüklerin ve küçüklerin kıskançlığına maruz kalırlar. Rütbelerine haset edilip hile ve tuzaklara açık olurlar. Belalara karşı daima uyanık ve hazır olmalıdırlar. Vezirlerin açgözlülüğü terk etmekten başka çareleri yoktur. Vezirlik adabında ihmalde bulunmaktan kaçınmalıdırlar, çünkü dedikoduların fesatları çoktur. Temiz kalırlarsa eğer, kusur arayanların onlara saldıрмаğa gücü yetmeyecektir.

Yine vezirlik adabı konusu kapsamında yazar, vezirliğe lâayık kimselerde bulunması gereken hasletleri ele almıştır. Burada yazarın izlediği yol ilginçtir. Hasletleri önce dörtlü, üçlü ve ikili olmak üzere ayrı gruplar halinde sıralamış; nihayet tek bir hasleti de başlı başına bir grup olarak vermiştir.

Buna göre ilk grubu oluşturan dört haslet şunlardır:

1. Akıllılık
2. Uyanıklık
3. Cesaret
4. Cömertlik⁷⁰

İkinci grubu oluşturan üç haslet şöyledir:

1. Bir hizmetliden fayda görüldüğünde karşılığında ona iltifat etmek

⁶⁹ Vr. 53a-57b.

⁷⁰ Vr. 58b-59a.

2. Kullara bol bol ihsanda bulunmak

3. Her şeye hazırlıklı olmak⁷¹

Üçüncü gruptaki iki haslet ise;

1. Padişaha mutlak itaat

2. Daima halkın yanında olmaktır.

Nihayet yazar, başlı başına ayrı bir grup olarak ele aldığı tek hasleti de Allah'ı zikretmeyi hiçbir zaman unutmamak olarak belirtmiştir⁷².

Bunun ardından yazar, yine vezirlik adabı konusu ile devam eder ve vezirlerin vazifelerini yerine getirirken nelere dikkat etmeleri veya nelerden sakınmaları gerektiğine dair on dokuz madde sıralar:

1. Her şeyden önce vezir, halka riayet etmelidir.

2. Padişah ve halk arasında eşitliği gözetmelidir. İki taraftan hiçbirine fazlaca meyletmemelidir. Bir tarafa fazlaca meyli olursa hata yapması kaçınılmaz olur. Vezirlikte bundan daha hassas bir amel yoktur.

3. Bir işe başlamadan evvel sonunu düşünüp araştırması gerekir. Kötü olan yenilikleri kaldırması ve iyi olan kuralları geçerli kılması gerekir. Nitekim Hadis'te *“Kim iyi bir adet getirirse onun iyiliği ve ondan sonra onunla amel edenin iyiliği de ona döner. Kim ki kötü bir iş başlatırsa onun kötülüğü ve kendinden sonra amel edenin kötülüğü de ona yazılır.”* denilmektedir.

4. Memleket işlerinde vezirin anlayışlı ve ileri görüşlü olması şarttır.

5. Sultan devlet erkânına bir tedbir önerdiğinde, gönülden razı olmasa bile vezirin görünüşte tedbiri beğenmesi ve sultanı onaylaması uygundur. Padişahın fikrini kabul etmeyenler varsa vezirin, bunların muhalif görüşünü düzeltip yumuşatarak ve duruma uygun bir hikâye ile örneklendirerek anlatması gerekir⁷³.

⁷¹ Vr. 59a.

⁷² Vr. 59b.

⁷³ Vr. 59b-61b.

6. Padişaha olan yakınlığından dolayı vezir, mevcut olan gücü ile gururlanıp fazla sevinmemelidir. Çünkü padişahın huyu hem su hem ateş gibidir. Böyle olunca fazla güvenmek hoş değildir. Her işin sonunda talihsizlik ve iktidarın sona ermesi mümkündür.
7. İhsanda bulunmağa gücü yetiyorsa eğer acele etmelidir. Elde fırsat varken harekete geçmelidir.
8. İhtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gidermede sonsuz bir gayret göstermelidir.
9. Sultanı hayra teşvik edip iyiliğini sadece belli başlı kimselere tahsis etmekten onu alıkoymalıdır.
10. Bulunduğu makamın kıymetini bilip çaresizlere çare sunmalı, işi olmayanlara iş verip, bir kimseyi dahi azarlayıp incitmekten kaçınmalıdır. Devlet elden gince elde hasret ve pişmanlıktan başka bir şey kalmaz.
11. Halkın müracaatından üzüntü ve sıkıntı duymayıp halk ile görüşmeye hazır olmalı ve bu görüşmede de güler yüzlü davranmalıdır.
12. Dostlarla iyi geçinmeli ve karşılıklı dostluklar kurmalıdır.
13. Gaflette olmayıp kötülük yapan valilerin hallerini devamlı olarak araştırmalı, eşkıyayı ve onlara yardımda bulunan zalimleri gerektiği şekilde cezalandırmalıdır.
14. Zalime kolaylık göstermemeli ve birinin ihanetine şahit olduğunda, diğerlerine ibret olması için, onu layık olduğu şekilde cezalandırmalıdır.
15. Rüşvet almamalı ve rüşvet vermemelidir. Vezirin rüşvet alması diğerlerine de ruhsat olur. Bütün milletlerde rüşvet alan da veren de itibarsız kabul edilir.
16. Eğer kendisi hakkında bir kimsenin hile, oyun ve dedikodusundan haberdar olursa sultanın huzurunda ondan sakınıp çekinmesine gerek yoktur. Çekinmesi gammazın iftirasını sağlamlaştırır. Gün gelip de o kişiyle yüzleşmesi gerektiğinde ise öfkeden sakınmalı ve kararlı davranmalıdır⁷⁴.
17. Kendini sultana göstermek için en küçük bir işareti ile malını onun yoluna harcamayı arzu etmelidir. Malı ne kadar çok olsa bile bu saygı çerçevesinden

⁷⁴ Vr. 62a-68b.

çıkamalıdır. Böylece açgözlülükten kurtulmuş olur ve kendisinin hakkında hasetçilerin söyledikleri boş olur.

18. Bir kimseye rütbe vermek istediğinde onu iyice araştırıp hakkında etraflıca düşünmelidir.

19. Bir işe girilmesi kolay ve çıkılması zor ise o işe hiç başlamamayı tercih etmelidir⁷⁵.

Bu on dokuz maddeyi de sıraladıktan sonra yazar, işlerinde vezire bağlı olan valilerden bahsetmektedir. Valiler iyi huylu ve cömert olmaya gayret göstermelidirler. Açgözlülükten kendilerini sakınmalı, hem el açan hem de el açılan kimseler olmalıdırlar. İyiliğe el açıp ihanetten uzak durmalı ve fukaranın haline merhamet edip uygun olmayan şeylerden kaçınmalıdırlar. Alçak ve rezil olan bir yönetici kendisini halkın bedduasına uğratar.

Yazarın üzerinde durduğu bir konu da nedimlerdir. Nedimler Sultan'ın sohbetine mazhar olmuş kimselerdir. Çok gayretli olup merasimde edep ve hürmete dikkat etmelidirler. Padişah katında makbul olan ve çirkin görülen davranışları bilmelidirler. Haksız bir şekilde elde edilen gelirden uzak durmalıdırlar. Sultanın nedimi olan kişi bilmelidir ki Allah'a kulluk ve yaratılmışlara hizmette nefsin hazlarını terk etmekten daha güzel bir şey yoktur. Nedim, sultan ile aralarında geçen konuşmalarda ve muamelelerde kendi nefsi için bir hazza kapıldığında padişahın arzusunu kendi isteğine tercih etmelidir. Bundan hayırlı bir netice elde eder. Kendi nefsinin arzusuyla meşgul olsa bile iyi işlerden uzak durmamalıdır. Böyle olursa devlete yaklaşma ihtimali vardır. Sohbet esnasında şayet sultandan uygunsuz bir latife veya boş bir söz bile gelse bunu ayıplamaktan kaçınmalıdır⁷⁶.

Nedimlerden de bu şekilde söz ettikten sonra yazarın eserde ele aldığı son konu, edeptir. Kısaca edebın kişiler için önemi ve faydalarından bahseden Pertevî Ali Efendi, edebe dair bir şiir ile eserindeki mevzulara son vermiştir.

Eserin sonunda bir de hatime bulunmaktadır (vr. 78a). Hz. Muhammed'e (s.a.v.), O'nun ashabına ve ümmetine salat ve selam içeren bu hatime ile eser

⁷⁵ Vr. 69a-69b.

⁷⁶ Vr. 74a-75b.

tamamlanmıştır⁷⁷. Ayrıca eserin varak numarası verilmemiş olan son kısmında vebadan korunmak maksadıyla okunan bir dua bulunmaktadır. Bu kısım esere muhtemelen sonradan eklenmiştir. Ancak ne zaman eklendiğine dair herhangi bir tarih bulunmamaktadır.

2.2.4.5 Nüshaları

Eserin bilinen tek nüshası, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2385'te kayıtlıdır. Yazı türü nesihdir. Eser müstakil bir eser olup 78 varaktan oluşmaktadır. Her varak 13 satırdan meydana gelmektedir.

Eserin ilk varağında altın yaldızla süslenmiş bir serlevha bulunmaktadır. İlk iki varakta cetveller yaldızlıdır (vr. 1b-2a). Diğer varaklardaki cetveller ise mürekkeple çizilmiş olup iki kırmızı çizginin arasında bir siyah çizgi şeklindedir. Eser siyah mürekkeple yazılmış olup “bâb”, “beyit”, “kıt'a”, “mesnevî”, “hikâyet” vs. başlıklar kırmızıdır. Ayrıca ayetlerin ve Arapça cümlelerin üzeri de kırmızı ile çizilmiştir. Yazar cümle sonlarını kırmızı nokta ile bitirmiş, fakat her zaman bu kurala uymamıştır. Yazar eserdeki kelimelerin tamamını olmamakla birlikte birçoğunu harekelendirmiştir.

Eserde hiçbir karalanmış satır bulunmadığı gibi ayrıca hiçbir derkenarın da bulunmuyor olması, bunun istinsah edilmiş bir nüsha olabileceğini düşündürmektedir.

2.2.4.6 Kaynakları

Yazarın ismini verdiği üç kaynak vardır: *Sirâcü'l-mülûk*⁷⁸, *Cami'ul-hikâyât ve Lâmi'ur-rivâyât*⁷⁹, *Zahîretü'l-mülûk*⁸⁰.

Bunlardan *Cami'ul-hikâyât ve Lâmi'ur-rivâyât*, Kadı Avfî'nin (ölm. H. 629/M. 1232) eseridir. Farsça kaleme alınmıştır. Eser; peygamberler, Hüsrev ile Şirin, Hârut ile Mârut ve daha pek çok dini ve efsanevi şahsiyetin hikâyesini içermektedir. İyi ve kötü hasletlerden, denizlerde ve karalarda bulunan mahlûklardan bahsetmektedir. Kadı Avfî'nin gezdiği ve gördüğü Horasan, Harezmi, Gazne ve Sistan hakkında bilgi

⁷⁷ Vr. 78a.

⁷⁸ *Rebî'ü'l-mülk*, vr. 6a.

⁷⁹ *Rebî'ü'l-mülk*, vr. 13a.

⁸⁰ *Rebî'ü'l-mülk*, vr. 15a.

vermektedir. Avfî'nin eserinde günümüze ulaşamayan kaynaklardan faydalanmış olması eseri kıymetli kılmaktadır. Tarihçi, edip ve şair İbn Arabşah (ölm. H. 854/M. 1450) bu eseri Farsça'dan Türkçe'ye *Tercüme-i Câmi'ü'l-hikâyât* adıyla tercüme etmiştir⁸¹.

Sirâcü'l-mülûk, Endülüslü Mâlikî fıkıh âlimi Turtûşî'nin (ölm. H. 520/M. 1126) eseri olup, Arapça kaleme alınmıştır. Eser siyasetname türünün ilk örneklerinden kabul edilmektedir. Devletin yapısı ve siyaset ahlakından bahseden eser aynı zamanda nasihatname özelliği de taşımaktadır. Peygamberlerden, halife, evliya ve bilginlerden bahsetmekte; vezirlere ve sultanlara öğütler vermektedir⁸².

Zahîretü'l-mülûk ise Şafii tasavvuf âlimi Seyyid Ali b. Şihabeddin Hemedanî'nin (ölm. H. 786/M. 1385) eseridir. Farsçadır. Eserin muhtevasını; imanın hükümleri, kulluk haklarının edası, cömertlik konusunda devlet başkanlarının hulefâ-i raşidinin ahlakına uyması, ana-baba, karı-koca, evlat ve akraba hakları, saltanat hükümleri, halkın hakları, adalet ve ihsanın gerekliliği, insanın yaratılmışlar arasındaki önemi, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, nimete şükür oluşturmaktadır⁸³. Eserin muhtelif zamanlarda yapılmış Türkçe tercümeleri vardır⁸⁴. Pertevî Ali Efendi'nin bu eseri Arapça orijinalinden mi yoksa tercümelerinden biri üzerinden mi kullandığı hususunda bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Bu üç kaynaktan başka ayrıca yazar, "*Asmâ'î der ki...*" ifadesiyle bir kaynağına daha atıfta bulunmuştur. Ancak yazarın, Asmâ'î'nin⁸⁵ yirmiye yakın eseri arasında hangisini kullanmış olduğunu bilemiyoruz.

Bunların dışında eserde "*tevârîhde îrâd olunmuşdur ki*", "*kütüb-i hükemâda mezkûrdur ki*", "*kütüb-i hikmetde îrâd itmişlerdir ki*", "*ahbârda mastûrdur ki*", "*hikâyet olunur ki*", "*hikâyet iderler ki*", "*hikâyetde gelmişdir ki*", "*hikâyet der ki*",

⁸¹İbn Arabşah eseri Şehzade Murad adına tercüme etmiştir. Abdulkadir Yuvalı, "İbn Arabşah Şehâbeddin", *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 314-315.

⁸² Muharrem Kılıç, "Turtûşî", *DİA*, c. XXXXI, İstanbul 2012, s. 430-431.

⁸³ İsmail Güleç, "Gelibolulu Musluhiddin Surûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahr'ül-maârif isimli eseri", *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, XXI (2001), s. 211-236.

⁸⁴Mesela bunlardan birini zikretmek gerekirse, Kanûni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'nın emri üzerine Gelibolulu Sururi Mustafa (ölm. H. 969) eseri tercüme etmiştir. Orhan Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. I, sayı 2, 2003, s. 378.

⁸⁵Asmâ'î: Basra Dil Okulu'nun tanınmış simalarından şiir ve ahbar ravisi, dil ve edebiyat alimi. Süleyman Tülücü, "Asmâ'î", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 499-500.

“*hikâyet olunmuşdur*”, “*nakildir ki*”, “*menkuldür ki*”, “*zıkr olunur ki*”, “*zıkr olunmuşdur ki*”, “*getürmüşlerdir ki*”, “*ahbârda getürmüşlerdir ki*” gibi ifadeler sıkça geçmektedir. Bu ifadelerden önce veya sonra bir kaynak ismi verilmediğinden nerelerden alıntı yapıldığı hakkında bir fikre sahip değiliz.

2.2.4.7 Tesirleri

Rebî’ü’l-mülk ve âdâb-ı sülûki’l-mülûk’ün doğrudan tesiri altında bulunan herhangi bir eser bilinmemektedir. Açıkçası biz de bu çalışmamızda bunu tespiti yönelik derinlemesine bir incelemede bulunmaya gerek duymadığımızı belirtmeliyiz.

2.2.4.8 Dil ve üslup özellikleri

Yazar, eserin anlatımında Farsça ağırlıklı olmak üzere Farsça ve Arapça kelimeleri sıkça kullanmıştır. Buna rağmen eserin dili çok süslü değildir. Anlaşılır ve yalın bir anlatımı vardır. Eserde çok sık olmak üzere beyit, mesnevî ve kıtalar yer almaktadır. Bunlar çoğunlukla Türkçe’dir. Mesnevî, beyit ve kıtaların yazarın kendisi tarafından mı yazıldığı yoksa alıntı mı olduğu hakkında malumatımız bulunmamaktadır.

Yazar eserde hikâye etme metodunu sıklıkla kullanmaktadır. Ayrıca soru-cevap şeklinde diyaloglara yer vermekle beraber, *Kur’an-ı Kerîm*’den âyetler ve hadislerle eserini temellendirmiştir. Eserde Dânyâl (a.s.)’dan bahsedilmekte; Hz. Ali (ra.), Me’mûn, Hârûnürreşîd ve Ebû Mansûr’un isimleri sık sık geçmektedir.

Ünlü hükümdar ve sultanların adları da eserde çokça geçmektedir. Sasani hükümdarlarından olan Nûşîrevân, Cemşîd, Behrâm-ı Gûr, Şah Kubâd’dan bahsedilmekte bunlardan nakledilen hikâyelere ziyadesiyle yer verilmektedir. Bunun yanı sıra eserde Selçuklu ve Gazneli sultanlarından ve Büveyhi hükümdarlarından da ibret dolu hikâyeler mevcuttur. Tuğrul Şah, Melikşah, Sultan Sencer, Gazneli Mahmud, Fahrüddeve, Adudüddeve bu hükümdarlardan bazılarıdır. Büzürgmihr, Nizâmülmülk, Fazl b. Sehl gibi vezirlerden alınan hikâyelere de yer verilmektedir.

Ayrıca Aristo, Eflâtun, Galen gibi filozofların hikmetli sözlerine yer verilmektedir. Eserde İskender gibi tarihi şahsiyetlerden verilen hikâye örnekleri ve diyaloglarla monotonluktan uzak bir anlatım sağlanmaktadır.

2.2.4.9 Kaynak değeri

Klasik bir siyasetname örneği olan bu eserde yazar Pertevî Ali Efendi, bu alanda yazılmış olan diğer eserlerle hemen hemen aynı mevzulardan bahsetmektedir. Yöntem olarak da yine siyasetnamelerin benimsediği şeklin dışına çıkmadığını söylemek mümkündür. Genel olarak siyasetnamelerin aynı kaynaklardan beslendiği ve aynı konulara değindikleri vakidir. Bununla beraber, her siyasetname kaleme alındığı zamanın özelliklerini taşıdığı, problemlerini dile getirdiği için ayrıca özeldir ve değerlidir. İşte bizim araştırmamızın konusu olan *Rebî'ü'l-mülk* de şüphesiz kendi dönemine ait bazı şeyler söylemekte, birtakım mevzulara değinmektedir.

Yazar II. Osman dönemi ile ilgili çok kesin yargılara varmamış, birtakım mevzuları dolaylı yollardan hikâyelendirme metodu ile dile getirmiştir. *Rebî'ü'l-mülk*'te, kendisi ile çağdaş bir başka eser olup yine II. Osman için yazılmış bulunan *Kitâb-ı Müstetâb*'taki gibi kesin yargılar yoktur. *Kitâb-ı Müstetâb*'ta kul taifesinin içine yabancı karıştığı, asker sayısının artması nedeniyle ekonominin bozulduğu, tımar sistemindeki yozlaşmanın nedenleri ve kadıların rüşvet alır oldukları çok net ifadelerle anlatılırken Pertevî Ali Efendi bu konulara hep üstü kapalı bir şekilde değinmeyi tercih etmiş, doğrudan bir bozulmadan söz etmemiştir.

Rebî'ü'l-mülk'e hâkim olan üslup, devlet düzenindeki bozukluklara işaret edilmesi değil, yöneticiler üzerinden ideal olanın ortaya konmasıdır. Eserde genel olarak yazarın; yöneticilerin halka güzel muamelede bulunmasının gerekliliği, halkın ihtiyaçlarının karşılanmasının önemi, zulmün önüne geçilmesinin kaçınılmazlığı gibi o dönem siyasetnamelerinde karşımıza çıkan klişe konular üzerinde durduğu görülmektedir. Yazar eserde halkı koyuna, sultanı koyun sahibine, yönetici kesimi ise çobana teşbih etmiştir. Reaya, koyunun kurttan korunması gibi zalim kimselerden korunmalıdır. Çobana emanet edilen koyundan, yani reayadan beklenen ise mahsul yetiştirmesidir. Yazar, reayanın huzur ve refahının sağlanmasını din ve dünya için en mühim mesele olarak göstermektedir. Devletin vergi alabilmesi için de halkın üretim yapması gerekmektedir. Ali Efendi Osmanlı toprak sistemini bu şekilde açıklayarak bu işleyişte aksama olursa bozulmanın da beraberinde geleceğini vurgulamaktadır. Yazar tarzı gereği olmuş bitmiş bir işten bahsetmek yerine, bir durumun olabilme ihtimaline karşı tavsiyelerde bulunmayı tercih etmektedir.

Yazar için en mühim mevzunun eğitim olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim evvela evladın eğitiminden başlayarak vezirlerin, emirlerin, muhafızların, askerlerin, hizmetlilerin eğitiminden bahsetmektedir. Ayrıca eğitimi hak eden, eğitime tabi tutulması gereken kimdir sorusuna; “*İlim ehli, edeb ehli veya soylu kimsedir.*” şeklinde cevap vermektedir. Yazarın soy mevzusunu evladın eğitimi ile ilişkilendirdiğini görmekteyiz. Yazar, bir cariye ile olan evlilikten doğan evladın aslına çekeceğine vurgu yapmaktadır. Soylu bir aileden gelen kadının evladının da asil olacağını ve eğitimi hak edeceğini anlatmaktadır.

Yazarın burada hükümdarların eşleri ve bu eşlerden dünyaya gelecek çocukların hilkatı hakkındaki söylemini oldukça dikkat çekici bulduğumuzu belirtmeliyiz. Çünkü bu söylem okuyucunun aklına doğrudan II. Osman’ın Şeyhülislam Esad Efendi’nin kızı ile yaptığı tartışmalı evliliği getirmektedir. Yazarın, cariye soylu bir kadınla yapılan evlilikten dünyaya gelen çocuğun annesine çekeceğine dikkat çekmek suretiyle bir bakıma asil soydan gelen kadınlarla evliliği cariyelerle olan evliliğe tercih eder yaklaşım sergilemiş olması bize hayli anlamlı göründü. Bu noktada Pertevî Ali Efendi’nin, hanedan geleneğine aykırı olmasına rağmen II. Osman’ın Esad Efendi’nin kızıyla yaptığı evliliğe meşruiyet atfetmeye çalıştığını düşünebiliriz.

Eserde üzerinde durulan bir başka mevzu da askerlerin durumudur. Askerin memlekete faydalarını anlatan yazar, bütün ihtiyaçlarının temin edilmesi ve onlara lütuf ile muamele edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Askerin de padişahın emri olmadan hareket etmemesi ve savaşta yiğitlik göstermesi gerektiğini söylemektedir. Pertevî Ali Efendi, askere nasıl muamele edilmesi gerektiği sorusuna cevaben ise ulufelerinin ne az ne çok, ancak yeteri kadar verilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu konuyla ilgili yazar, bağ örneğini vererek, işe yaramayan ve yaramadığı gibi başka bitkilerin yetişmesine mani olan çalı çırpının bahçeden sökülüp atılması gerektiğini anlatmış, yine teşbih yapmıştır. Burada Pertevî Ali Efendi’nin söyledikleri, II. Osman’ın Yeniçeri Ocağı’nı ilga etmek tasarısı ile paralel olarak değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. II. Osman’ın Hotin Seferi’ne giderken yolda askeri yoklaması ve mevcut bulunmayanları defterden sildirmesi üzerinde Pertevî Ali Efendi’nin doğrudan tesiri olduğunu iddia edemeyiz tabii. Ancak Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmayı kafasına koymuş bir padişaha ithafen yazılmış bir eserde, bahçedeki ayırık otları

misali işe yaramayan unsurların ordudan çıkarılmasını öğütleyen satırlarla karşılaşmak gerçekten düşündürücüdür.

Bir başka dikkatimizi çeken husus, kendisine çağdaş bir başka eser olan *Kitâb-ı Müstetâb*'ta zamane kadılarının rüşvet aldıkları üzerinde önemle durulmuşken, *Rebî'ü'l-mülk*'te böyle bir bahsin hiç bulunmuyor olmasıdır. Oysaki Pertevî Ali Efendi de eserinde genel olarak rüşvet üzerinde durmuş ve vezirlerin rüşvet alıp verdiklerinden söz etmiştir. Fakat yazarın bu arada kadıların rüşvet ile olan alakasına hiç değinmemiş olması gözden kaçmamaktadır. Belki yazar, kendisi de kadılık görevinde bulunduğu için, mensup olduğu zümreye ait bir ayıbı gündeme getirmekten özellikle kaçınmıştır.

Çalışmamızın konusu olan *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, ele aldığı konular itibariyle belki çok orijinal bir eser olmayabilir. Ancak, yukarıda II. Osman'ın Esad Efendi'nin kızı ile olan evliliği ve Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak yönündeki tasarısı üzerinden somutlaştırmaya çalıştığımız üzere, yazıldığı döneme ait belli başlı meselelere paralel bir okumaya tabi tutulduğu takdirde eserde birtakım önemli mesajlar yakalayabilmek mümkündür. Bu açıdan nazar-ı dikkate alındığında *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, hiç şüphesiz döneminin önemli kaynaklarından biridir.

3. SONUÇ

Siyasetnameler Türk toplumlarında her devirde çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bunun en önemli nedeni ise yöneten ile yönetilen arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenleme ihtiyacı neticesinde kaleme alınmış olmalarıdır. Türk devlet ve toplumlarında hakimiyetin yönetici olan kimseye Tanrı tarafından bizzat verildiği düşüncesi, yönetenle yönetilen arasında ki hassas dengeyi de beraberinde getirmektedir. Bu dengeyi sağlayabilmek için sultanın tebaasına karşı adaletli olması gerekmektedir. Tebaanın görevi de sultana itaat etmektir. Bu işleyişte aksamalar baş gösterdiğinde siyasetname türünde kaleme alınan eserlerin sayısında da artışlar görülmektedir.

Bu eserler genel olarak vezirler, ulema, kadı gibi devlet kurumlarında görevde bulunan kişiler tarafından yazılmışlardır. Bu kişiler sultanlara bizzat söyleyemediklerini eserlerinin içeriğinde verdikleri mesajlarla iletmişlerdir. Bazen bir paye elde etmek amacıyla Padişah'a nasihat eder bir biçimde yumuşak bir üslupla yazılmış, bazen de uyarı niteliği taşıyan sert bir üslupla kaleme alınmışlardır.

Bizim çalışmamıza konu olan eser de, Anadolu'da ortaya çıkan Celali İsyanları neticesinde şehzadelerin sancağa gönderilmediği, veraset sisteminde değişimin yaşandığı ve kurumlarda bozulmanın başladığı XVII. yy.'da kaleme alınmış siyasetname türünde bir eserdir.

Siyasetnameler bir devletin ve toplumun durumunu yansıttığından neşredilmesi, araştırılması ve tahlilinin yapılması çok önemlidir. Ayrıca yazma eserlerin ilmî neşirlerinin yapılması, hem araştırmacıların çalışmalarına sağlam bir dayanak teşkil etmesi hem de tarih bilinci oluşması açısından önemlidir. Bunun yanısıra geçmişin bilgi ve birikiminden faydalanılması ve araştırmaların çoğalması, Osmanlı Devleti ve toplumu hakkında sıhhatli yorumlar yapılabilmesi açısından gereklidir.

Biz bu çalışmada, XVII. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış *Rebî ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk* adlı eserin metnini araştırmacıların istifadesine sunduk. Bunu yaparken ayrıca eserin yazarı olan Pertevî Ali Efendi'nin hayatına dair karanlıkta kalan bazı

meseleleri elimizden geldiğince aydınlatmaya, kendisi hakkındaki yanlış veya ihtilafli bilgileri netleştirmeye çalıştık.

Bu çalışmadan bir tarih araştırmacı, siyasetname türü eserler ve bunların mahiyetine dair faydalı veriler elde edebilir. Ayrıca eserin yazıldığı dönemin siyasi, mali ve sosyal şartlarını anlamak bakımından da bu çalışma, yine tarihçiler için istifadeye açıktır. Öte yandan eserin yazıldığı dönemin dil özelliklerini anlama ve değerlendirme bakımından edebiyatçıların da bu çalışmadan faydalanmaları mümkündür. Yalnızca tarihçiler ve edebiyatçılar ile sınırlı kalmayarak sosyologların, siyasetçilerin ve toplumbilimcilerin de bu eserden istifade etmesi mümkündür.

İhtivası açısından baktığımızda *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*, hiç şüphesiz Lütfi Paşa'nın *Asafname*'si, Âlî Mustafa Efendi'nin *Nushatü's-selâtîn*'i veya *Koçi Bey Risalesi* ayarında bir eser değildir. Ancak meşhur olmayan eserlerin de yerine göre, araştırmacılar için önemli tespitlere vesile olabilecek veriler içerdikleri gerçeğinden hareketle, *Rebî'ü'l-mülk*'ün ilim âlemine faydalı olacağı kanaatindeyiz. Hele ki II. Osman zamanı gibi Osmanlı devlet düzeninde ciddi bir başkalaşımın yaşandığı dönemde yazılmış olması nazar-ı dikkate alındığında, titiz araştırmacıların eserde istifade edilebilecek pek çok ayrıntı yakalayacağına şüphemiz yoktur.

4. METİN TESİSİNDE İZLENEN YOL

Metni okumayı zorlaştırdığı için tam transkripsiyon kullanmak yerine daha az işaretlendirme yolunu tercih ettik ve basit bir transkripsiyon kullandık. Metni transkribe ederken olabildiğince orijinal metne sadık kalmaya çalıştık. Arapça ve Farsça kelimelerde uzatmalar için (^), kaf (ق) ve gayın (غ) harflerinden sonraki uzatmalar için ise (˘) işaretini kullandık. Başta, ortada ve sonda gelen ayn (ع) için (ˆ) ortada gelen hemzeye (ء) belirtmek için (˙) işaretini kullandık.

Metinde müelliften veya müstensihinden kaynaklanan ifade bozukluğunu gidermek için, yer yer metne tarafımızdan ilave edilen harf, hece veya kelimeleri köşeli parantez ([]) içinde verdik. İmla hatalarına dipnotlarda işaret ettik. “Be” (ب) harfi ile biten Türkçe fiillerde son harfi “pe” (پ) harfine çevirdik. Mesela; “Yapub”, “idüb”, “idemeyüb” gibi kelimeleri “yapup”, “idüp”, “idemeyüp” şeklinde verdik. “Oldı”, “itdi”, “gördi” sonu –ı veya –i sesi ile biten çekim eki almış fiillerde metnin orijinal imlasına sadık kaldık. “Dördüncü” ve “dokuzuncu” örneklerinde olduğu gibi yapım eki almış kelimelerde ise “dördüncü” ve “dokuzuncu” şeklini tercih ettik. Metinde geçen “terbiyyet”, “külliyyât”, “cüz’iyyât” vb. şeddeli kelimeleri orijinali gibi yazdık.

Metinde geçen âyetler ile diğer bazı Arapça ve Farsça ibarelerin yazımında Latin harflerini tercih ettik. Ayrıca bu tür ibarelerin orijinal yazımlarını dipnotlarda Türkçe tercümeyle birlikte sunduk. Dipnotlarda metneden biraz daha küçük punto kullandık. Metin içinde yer yer farklı şekillerde geçen kelimelerin imlalarını olduğu gibi muhafaza ettik. “Nice/niçe” örneğindeki gibi çok bilinen bazı kelimelerde ise uygun görülen bir imlada birlik sağlama yoluna gittik.

5. METİN

[1b] Hazret-i Hudâvend-i Hallâk ve Mâlikü'r-rikâb-ı ale'l-ıtlâk celletü kelimetühü ve 'azamet hikmetühü, menşûr-ı devlet-i Sultânü'l-mürselîn ve tevkî'-i hatmiyyet-i risâlet-i hâtemü'n-nebiyyîni –*salavâtu'llâhi aleyhi ve 'alâ âlihî ve sahbihî ecma'în*– beyân-ı 'unvân-ı şeref-bahşâ-yı “*Ve inneke le alâ huden müstakîm.*”⁸⁶ ile mübeyyen ü mu'anven itmişken vesîle-i tetmîm-i mekârim-i ahlâk ve zerî'a-i tekmîl-i mehâsin-i evsâf olmağışün tuğrâ-yı garrâ-yı behcet efzâ-yı “*Ve inneke le alâ hulukîn 'azîm.*”⁸⁷ birle müveşşah ve müzeyyen [2a] eyledi. Tâ hüsn-i hulk envâr-ı hikmet-i Rabbâniyye'den bir nûr-ı şerîf ve esrâr-ı 'izzet-i Subhâniyye'den bir sırr-ı latîf olup anınla dîde-i basîret münevver ve bînâ ve bununla ma'rifet-i hüsn-i sıfât müyesser ve müheyyâ olduğu âlem ü âlemiyâna zâhir ve hüveydâ ola. Vâkı'â mazmûn-ı hadîs-i büzürg-vâr-ı “*Buistu li utemmim mekârime'l-ahlâk.*”⁸⁸ bu müdde'ânın sübûtuna delîl-i âşikârdır. Binâen 'alâ hâzâ zebân-ı mu'ciz-beyân-ı Resûl-i Hudâ kelime-i 'ulyâ-yı “*Tahallakû bi ahlâkillaâh.*”⁸⁹ ile gûyâ olup ümmet-i 'âlî-himmetden şunlar ki anı gûş-i cân ile istimâ' idüp vâsita-i vusûl-i devlet-i ebed ve râbîta-i usûl-i şeref ü 'izzet ve sa'âdet-i sermed bildiler, sehl-i müddetde ser-menzil-i iclâl ü rif'ate [2b] râh buldular. Ve anlar ki bu mesleğe sâlik olmadılar, dâhil-i darü's-selâm-ı insâniyyet olmayup hâviye-i hevâ-yı hayvâniyyetde gümrâh oldılar.

Kıt'a

Kimde ki ola kerem ü hüsn-i hulk

Lâyık eğer dinse ana âdemî

Sûret-i mergûb ile âdem n'olur

Sîret-i hûb âdem ider âdemi

⁸⁶ (و) انك لعلي هذا مستقيم = “Zira sen hakikaten dosdoğru bir yoldasın.”, **Kur'ân-ı Kerîm**, Hac, 67 (Âyetin tamamı değil yalnızca bir kısmıdır. و harfî âyetin orijinalinde olmayıp metinde fazladan yazılmıştır.).

⁸⁷ وانك لعلي خلق عظيم = “Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.”, **Kur'ân-ı Kerîm**, Kalem, 4.

⁸⁸ بعثت لا تتم مكارم الا خلق = Hadîs-i şerifin manası şudur = “Ben insanlığa güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.”

⁸⁹ تخلقوا باخلاق الله = Hadîs-i şerifin manası şudur = “Allah ahlakıyla ahlaklanın.”

Ve ahlâk-ı hâmîde ve evsâf-ı pesendîde ‘umûmen efrâd-ı âdemiyyândan zîbâ ve müstahsen, husûsen bir cemâ’atden ki be-hükm-i “*Ve rabbuke yahlukû mâ yeşâu ve yahtâru.*”⁹⁰ kabza-i ihtiyârlarına zimâm-ı iktidâr nihâde ve miftâh-ı ‘inâyet-i begâyet-i “*Tuti’l-mülke men teşâu*”⁹¹ birle ebvâb-ı saltanat yüzlerine meftûh ve güşâdedir. Ve ecmel ü ahsen olduğu erbâb-ı elbâba günden rûşendir.

[3a] Beyt

Hısâl-i hûb ki dünyâ vü dîne zîverdir
Gedâda hoş görünür, şâhlar da hoş-terdir

Ve’l-hamdülillâh ki Pâdişâh-ı dîn-penâh mazhar-ı teşrîf-i es-Sultân ü zıllullâhi mihr-i sipihr-i devlet ve cihân-bânî neyyir-i evc-i saltanat ve kişver-sitânî halâsatü e’âzimi’s-selâfîn zübdetü emâcidi’l-mülûki ve’l-havâkîn.

Kıt’a

İskender-i dârâdır Cemşîd-i Ferîdûn-fer
Hûrşîd-i kamer manzar-ı Sultân-ı mu‘azzam-şân
Bir Şâh-ı muvakkardır, bir Hân-ı hüner-verdir
Hûrşîdden eşherdir âfâkda Hân Osmân
Şol efser ü gâh ile, şol haşmet ü câh ile
Şol ferr-i İlâh ile sürsün niçe yıl devrân

“*Halleda’llâhu Te’âlâ mülkehû ve ecrâ fi bihâri’s-saltanati [3b] fülkehû*”⁹² ki henüz nev-bâve-i bâğ-ı tarâvet ve nev-cüvânî ve nihâl-i tâze-i bûstân-ı sa’âdet ü kâm-rânî olup, hatt-ı sebzi misâl-i hazar leb-i âb-ı hayâta irmede ve sebze-i hattı sünbül-i bihişt gibi kenâr-ı cûy-bâr-ı kevserde ürpermededir. Kemend-i şehâmeti gelû-yi sipihre pîç ü tâb salmış ve semend-i celâdeti çâpük-süvârân-ı meyâdîn-i saltanatdan öndül almışdır. Gül-şen-i lutf u ihsân içinde açılmış bir gül-i handândır ki gül-zâr-ı iremde misl ü mânendi nâ-yâb ve çemen-zâr-ı cûdu sahâvetde seçilmiş bir ‘ayn-ı selsebîl-âsârdır ki teşne-gân-ı bâdiye-i ihtiyâc anınla reyyân u sîr-âbdır. Râ-yı âlem-ârâsı bir

⁹⁰ وربك يخلق ما يشاء و يخطر = “Rabbin dilediğini yaratır ve seçer.”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Kasas, 68 (Âyetin bir kısmıdır.).

⁹¹ توتي الملك من تشاء = “Sen mülkü dilediğine verirsin.”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Âli İmrân, 26 (Âyetin bir kısmıdır.).

⁹² خلدالله تعالي ملكه واجري في بحار السلطنة فلكه = “Allah mülkünü ebedi kılsın ve onun gemisini saltanat denizlerinde yüzmeye devam ettirsin.”

‘arsa-i pehnâdur ki leme‘ât-1 kevâkib-i serâ’ir derûnunda lâmi‘ vü bâhir ve lutf-1 tab’1
[4a] bir âyîne-i mücellâdır ki efkâr-1 erbâb-1 zamâ’ir anda mün‘akis ve zâhirdir.

Nazm

Hevâ-yı hulku esüp uçdı reng ü bûy-1 bahâr
Sehâb-1 cûdu yağup gitdi âb-1 rûy-1 buhûr

Misâl-i kutb ki eflâk çevresin dolana
Dura yerinde ve min havlihi’l-mülûkü tedevvür

Ma‘a hazâ istimâ‘-1 ahbâr-1 şâhân-1 pîşîneye tâlib ve tahsîl-i ahlâk-1 ‘adl ü cûd ve işfâka meş‘ûf ve râgıb olup ra’iyyet-perverlik levâzımında cidd ü cehd-i temâm ve tâ’ife-i sipâh ve leşkeriye kerem-güsterlik merâsiminde sa‘y ü ihtimâm-1 mâ-lâ- kelâmın müşâhede itdükde bu bende-i kalîlü’l-bizâ‘a, Pertevî-i kesîrü’l-izâ‘a ki huddâm-1 zevi’l-ihtirâmî silkinde şeref-i intizâm bulmuşdur, diledüm tâ mücâhede idüp levâzım-1 mülûk-i [4b] ma‘dilet-sülûk olan sıfât-1 erba‘ından intihâb ve tarîk-i eşmel üzere beyân itdükden sonra birkaç bâb idüp bir muhtasar kitâb hacminde hediye-i Hazret-i Hudâvend-i gerdûn-cenâb eyleyem. Çün ol dahi itâle vü imlâle muhtemel idi, tarz-1 ahsar u ecmelde ba‘zı makdûru harc ve cümle iki bâb içinde zımnen îrâd u derc itdim. Ve eyyâm-1 rebî‘de devlet-i temâm bulmağın, “*Rebî‘ü’l-mülk*” nâm virdim. Nuzzâr-1 sâhib-i enzârdan istid‘â der-kâr olunur ki hâr u hâşâk-i kusûrîn dâmen-i ‘afv ü safh ile pûşîde ve mestûr ve rûh-1 revân-1 bâğ-bânın du‘â-yı hayr ile şâd u mesrûr buyuralar. “*Vallâhu bi’l-icâbet-i cedirun ve huve ‘alâ kulli şey’in kadîr.*”⁹³

Bâb-1 evvel: Selâtîn-i ‘âlî-şâna terbiyet-i [5a] a‘yân ve ri‘âyet-i erkânda ehemm olan kavâ‘id ü kavânîn beyânıdır.

Bâb-1 sâni: Mülâzımân-1 südde-i seniyye-i gerdûn-cenâblarına ri‘âyeti elzem olan âdâb u âyîn beyânıdır.

⁹³ والله بالا جا بت جدیر وهو علي كل شيء قدیر = “Allah yapılan dualara karşılık vermeyi layığıyla yapar. Ve O’nun her şeye gücü yeter.”

BÂB-I EVVEL

Hükemâ dimişlerdir ki:

Pâdişâhân-ı mâ' dilet-nişânun erkân-ı devlet ve a'yân-ı memleket ve sâ'ir mülâzımân-ı hazrete ma'nevî vü sûrî ihtiyâcları lâzım-ı zarûrîdir. Zîrâ her ol Pâdişâh ki memâlik-i 'arsa-i zemînden ba'zı anın giriftâr-ı kabza-i teshîri ve nev'-i benî Âdem'den bir cemâ'at kayd-ı tasarrufunun esîri ola, muztarr olur ki kendü memleketinin külliyyât ve cüz'ıyyât-ı umûrına kânûn-ı 'adâlet üzere göz kulağ urup 'alâ vecih'l-yakîn ahvâl-i zîr-destân u re'âyâsı gavrına vukûf tahsîl [5b] ve vilâyetinin e'âlî ve evsât ve edânîsinden her ferdün hâlini bilüp şerâ'it-i şükr-i saltanatı tekmîl eyleye. Ve bu emri hatîrun ber-vech-i yesîr sûret-pezîr olması bâbında kendü dîde vü gûşu kâfi olmayup, belki hezâr dîde-i bîdâr ve gûş-ı haberdâr der-kâr olmak gerek. Tâ şâhid-i murâd suhûletle âşikâr ola. İşbu kıyâsdan mukâddimât-ı kelâm-ı hükemâ nefîce-i sübût-i müdde'â virdüğü re'y-i ülü'l-elbâba mahfî olmaz. Pes ol Pâdişâh-ı sâhib-i devletin mülâzımân-ı hıdmet-i vâlâ-nehmeti olanlar bir cemâ'at olmak lâ-büddür ki ser-â-pâ hûş-mend ve nîk-sîret ve bî-tama' ve 'âlî-himmet olalar. Tâ ol Şâh-ı melâ'ik-sipâh bu kadar çeşm ü gûş-i âgâha mâlik olup mecmû'u ile müşrif-i habâyâyı ahbâr-ı memâlik [6a] ve istibsâr-ı dakâyık-ı mu'azzamât-ı umûra bu denlü nazar-ı tîz-refîâr ile sâlik ola. Ve her âyine bu cemâ'ate ki istimâ'-ı ahbâr ve müşâhede-i etvârda mesâmi' ve ebsâr mesâbesindedürler, küllî ri'âyet olunmak lâ-büddür. Tâ hıdmet-i mu'ayyenelerinden vaz gelmeyeler ve dâ'imâ îsâl-i ahbâr-ı habî'e ve 'arz-ı ahvâl-i hafıyyeye meşğûl olup işlerinden kalmayalar. Zîrâ mülk ü saltanata bundan ziyâde mazarrat îrâs ider.

Şenâ'at yokdur ki ahbâr-ı etrâf-ı vilâyet ve suver-i ahvâl-i ra'ıyyet sem' ü basar-ı Pâdişâh'dan munkatî' ve mestûr ola. *Kitâb-ı Sirâcü'l-mülûk*'de getürmüşlerdir ki Nûşirevân ki nasfet ve 'adâletle meşhûr-ı cihandır, mûbed-i mûbedânından, ya'ni a'lem-i 'ulemâ-yı zemânından su'âl itdi ki:

“Mülk ü saltanat [6b] zevâli kaç dürlü hâl ile olur?”

Cevâb virdi ki:

“Üç dürlü hâl ile olur:

Hâl-i evvel: *Ahbâr-ı külliyyât u cüz'ıyyât-ı memâlik Pâdişâh'dan mestûr kalmaktır.*

Hâl-i sâni: *Merdüm-i fîrû-mâye üzerine sâye-i terbiyet salmaktır.*

Hâl-i sâlis: *Vüzerâ ve ümerâ ve ümenâ ve 'ummâl-i ra'ıyyet zâlim ü sitemkâr olmaktadır.*

Nûşirevân yine su'âl itdi ki:

“*Bu müdde'âya ne sebîl ile isbât-ı delîl eylersin?*”

Cevâb virdi ki:

“*Fehvâ-yı hâl-i evvel üzere; çün haber-i hâl-i vilâyet ü ra'ıyyet cânib-i Pâdişâh'dan inkitâ' bula ve dost u düşmen teşhîsinden fâriğ ve gâfil ola, elbette herkes ne dilerse eyleye. Ve çün şâh bî-haberdir, her kûşeden envâ'-ı fiten baş kaldura, lâ-cerem mülk ü saltanat ehl-i fitne evcinden [7a] hâk-i zevâle yüz ura. Ve fehvâ-yı hâl-i sâni üzere çün erâzil ü edânî terbiyetden sûret bulalar, nâ-bûd olacak vücûdlarında merkûz olan denâ'et ü hasâsetden cem'-i emvâle harîs olalar. Ve ümmîd-i mâl ile fukârâda ve ağniyâda râhat ve refâhiyyet komayalar. Ve hem-cins olmamak ile kadr ü kıymet-i ekâbir ü eşrâfi bilmeyeler. Ve hâtır-ı re'âyâ vü berâyâyı rencîde eyleyüp âhir-i kâr zabt u rabt-ı memleketde istiklâl hevâsında olalar. Bu yirden dimişlerdir ki: 'Zevâlü'd-devlet-i bi'rtifâ'is-sifleti.'⁹⁴ Çün sıfleye pâye-i 'ulyâyâ terakkî el vire, nâ-çâr şâhid-i devlet hâk-i tenezzüle yüz ura.*

Mesnevî

Çü bula merdüm-i sifle ri'âyet

Kesâda yüz tutar bâzâr-ı devlet

Bular olmaz makâm-ı câha lâyık

Olurlar belki bend ü çâha lâyık

[7b] *Ve fehvâ-yı hâl-i sâlis üzere çün vükelâ-yı memleket ve 'ummâl-i vilâyet-i ra'ıyyet üzere zulm ü sitem tarikin ri'âyet ideler, ra'ıyyet, Pâdişâh'a hâtır-âzürde olup zirâ'at ü 'imâretten müteneffir olalar. Ve medâhil-i hizâne-i 'âmire bu yüzden noksân-ı fâhiş kabûl idüp sipâh u leşker çün 'ulûfeden behre-ver olmayalar. Rakabe-i tâ'atleri ribka-i hıdmetden bî-zâr ola. Ve eger bu hâl üzere bir taraftan düşmen*

⁹⁴ السفلة = Devletlerin çöküşü alçaklığın (adiliğin, terbiyesizliğin) yükselmesi ile gerçekleşir (Ayaklar baş olmuşsa artık devletin yıkılması kaçınılmazdır.).

*dahi âşikâr ola, yâr u meded-kâr bulunmayup mülk ü saltanat düşmene hevâ-dâr
ola.”*

Mesnevî

Zulm-i ‘âmil cihân harâb eyler

Dil-i mazlûmu hûd kebâb eyler

Getürür kâr u bâr-ı mülke şikest

İremez dâmen-i selâmete dest

Nûşirevân bu nikât-ı latîfe-i cevâhirîn âvîze-i gûş-i hûş idicek [8a] mûbed-i
mûbedâna âferîn-hân olup buyurdu, tâ bu kelimât-ı dil-pezîrî altûn hall ile tahrîr
itdiler.

Hükemâ, saltanatı bir kasra teşbîh itmişlerdür ki çâr sûtûn üzre pay-dâr ola. Ferdâ bu
çâr sûtûndan biri olmasa kasr-ı saltanat müteveccih-i inhidâm olup temşiyet-i
mühimmât-ı memleket intizâmından kala.

Sûtûn-ı evvel: Bir emîr-i dilîrdür ki etrâf u eknâf-ı memleketi *–kemâ-hüve-hakkuhâ–*
muhâfazat eyleyüp şürûr-i a’ dâyı şâh ve ra’iyyetden def’ eyleye.

Sûtûn-ı sâni: Bir defterdâr-ı haberdârdır ki me’ûnât-ı şehriyâr ve vezâ’if-i
mülâzımân-ı Südde-i sa’âdet-medâra takayyüd-i tâmm idüp malı kifâyet mikdârı
tahsilde sa’y ü ihtimâm eyleye.

Sûtûn-ı sâlis: Bir vezîr-i müşîr ü hâkim-i sâhib-tedbîrdür ki, [8b] Sultân’dan evvel
ahvâl-i halkı tefahhus idüp zâlimden dâd-ı mazlûmı ala ve ehl-i fisk u fücûrî dâ’imâ
mahzûl ve makhûr tuta.

Sûtûn-ı râbi’: Bir sâhib-i haber emîndir ki hemîşe ahbâr-ı vilâyet ve etvâr-ı a’yân ve
ra’iyyeti vukû’ı ile Hazret-i Sultân’a ‘arz eyleye.

Muhassal-ı kelâm şol cemâ’at-i lâzümü’l-ihtirâm ki Pâdişâh’a anlarsız olmak kâbil
değildir ve anların mu’âvenet ve imdâdinsız bir işi hâsıl değildir, iki kısımdır:

Bir kısmı, erbâb-ı seyfdür: Ümerâ-yı serhadd-i memleket ve cemî’an sipâh ve leşker
ve müstahikkân-ı risâlet gibi. Bir kısmı dahi ashâb-ı kalemdir: Vüzerâ ve defterdârân
ve ümenâ ve küttâb ve ‘ummâl-i sâhib-emânet gibi. Ve bu iki kısmın terbiyyeti

‘ale’l-icmâl oldur ki mecmû’ı [9a] üzere çeşm-i şefkat ve merhamet ve ‘ayn-ı ‘âtıfet ve re’fetle nazar oluna. Ve her birinin ‘ale’l-infirâd hâceti ne ise bî-dirîg ihsân ve ‘inâyet oluna. Ve eğer bunlardan biri bir mühimmin itmâmına havâle oluna, ol mühimmin itmâmında berâ’et-i sâhet-i zimmeti zâhir olursa mukâbelesinde envâ’-ı nevâziş ü iltifât buyurula. Ve ‘uhde-i hıdmetten taşra gelmede tarîk-i tehâvün ü tekâsül tutup ya hıdmetini âlûde-i hıyânet eyleser evvelâ pend ü nasîhat ile gûş-mâl olunup yine ol hıdmete irsâl oluna. Mütenebbih olmadı ise bi-hasebi’ş-şer’ sezâsı olan ‘ikâb ile cezâ oluna.

Ve selâfıne elzem olan hısâl-i hamîde ve ef’âl-i pesendîdedendir ki mülâzımân-ı bârgâhları olan ‘ibâdu’llâhın ma’âyib [9b] ve makâbihi izhârına sa’y itmeyeler. Belki hasbe’l-iktidâr ketmine cehd eyleyeler. Ve anların mesrûr u şâdân olduklarına behcet ü beşâset ve nev’â musîbetden mahzûn u giryân olduklarına endûh u kasâvet göstereler ki dâfi’-i buğz u kîne vü ‘adâvet ve bâ’is-i iştîdâd-ı buğyân-ı mahabbet ola. Ve her birini terbiyyet ve takviyet bâbında bir mertebe-i mahsûsaya mu’ayyen kılalar ki gayrın ol mertebede anınla şirketi olmaya. Ve eger anlardan bir cem’in mühimmi nizâ’ vü cidâle peyveste ola, âheste tutmayup sür’at ile nizâ’ vü cidâllerin def’ ü ref’ buyurular ki mâdde-i husûmetleri kuvvet bulursa fesâd-ı küllî nümâyân olmak muhakkaktır. Ve hükemâ dimişlerdir ki inkıtâ’-ı ser-rişte-i memleket [10a] nizâ’ ve ‘inâd-ı a’yâna vâ-bestedir.

Mesnevî

Çü olmaya hem-dest a’yân-ı Şâh

Olur kâr-ı mülk ü ra’iyyet tebâh

İderlerse erkân-ı devlet nizâ’

Binerler ‘inâda ale’l-inkıtâ’

‘Inâdıyla kalkar nizâm-ı sühan

Yıkılır niçe hân mân-ı kühen

Bir hakîmden su’âl itdiler ki terbiyyet-i mülâzımân esâsın ne üslûb üzere tarh itmek gerekdir. Cevâb virdi ki tarhı üslûb-ı lutf ve üslûb-ı kahr üzere olmak gerekdir. Ya’ni hemîşe nazar-ı Pâdişâhî mülâzımlara bu iki vechile olup kahr ile tutmak gerek tâ dilîr olmayup dâ’ire-i edebden bîrûn [10b] olmayalar ve lutf ile mu’âmele eylemek

gerek tâ âsitânesinde me'yûs u mahzûn olmayalar. Vâkı'â tarîk-i terbiyyet oldur ki çün bir emr-i mühimm rıfk u mülâyemet ile hâsıl ola, anda teşeddüd ü 'unfe mahall virmiyeler. Ve çün hiddet ü huşûnete hâcet düşe, zarûrî lutf u müdârâya yüz göstermeyeler. Zîrâ vakt olur ki cerâhatin nîşe merhemden ziyâde ihtiyâcı olur.

Kıt'a

Hemîşe reh-i lutf gitmek gerekmez
Ki geh geh gazabla dahi hoş biter kâr

Nazar kıl ki merhem olur mı münâsib
Cerâhat kaçan ola nîşe sezâ-vâr

Hükemâ dimişlerdir, her kimi ki Sultân terbiyyet murâd eyleye, tâ defa'ât ile anın nakd-i vücûdını mehekk-i imtihâna [11a] urmıya. Ve kemâl-i 'ayâr-ı kârın bi-'ayne'l-yakîn görmeye, ana dîde-i terbiyyet ve nazar-ı 'inâyet ile iltifât itmeye. Çok olur ki bir nâ-müsta'iddi terbiyyet iderler ve çün şe'âmet-i hâlini müşâhede kılurlar, fi'l-hâl anı âsitâne-i devletlerinden sürerler. Bu ma'nâ hûd heybet-i Pâdişâhî ve satvet-i şâhen-şâhîye îrâs-ı mazârr-ı bî-şümâr itmek ashâb-ı 'akla âşikârdır.

Kıt'a

Kimi kim terbiyyet murâd idesin
Anı birkaç yol imtihân eyle

Ahteri kâbil-i sa'âdet ise
Menzil-i devletin 'ayân eyle

Leyk aslında olsa nâ-kâbil
Kasdını gayra hem-'inân eyle

Ve nitekim mu'accelen nasb u 'azl pâdişâhâna mûris-i noxsân-ı heybet ve satvetdir. Ma'zûl ü matrûddan dahi mu'accelen râzî ve hoşnûd olmak mahmûl-i sebûk-sârî [11b] ve hiffetdir. Belki gazab ve rızâ beyninde hayli zemân güzerân itmek gerekdir tâ hazm ü sebât-ı Pâdişâh zâhir ve 'ayân ola.

Hikâyet olunur ki Hulefâ-i 'Abbâsiyye'den biri nüdemâsından biri ile mükâleme eylerdi. Nâ-gâh esnâ-i kelâmda ol nedîmden bir kelime-i bârid sudûr itmeğin

buyurdu tâ 'izz-i huzûrundan dûr itdiler. Bî-çâre nedîm zende-gânîsinden nevmîd ü pür-bîm kûşe-i kâşânesinde nâ-kâm şerbet-i telh-i sabr u tahammül ve ârâm tecerrüf iderdi. Ve kendü kendüye bu beyti eydürdi.

Matla'

Dilâ tagayyür-i hâlinden eyleme efgân
Sabûr ol ki bu devr üzere kalmaya devrân

Ammâ çün müddet-i muhâcereti imtidâd bulup derd-i müfârekat iştidâdından kâr cânına ve kârd üstühânına yetdi, [12a] 'arz-ı hâl tahrîr eyleyüp mahremân-ı harem-i hilâfetden birine tefvîz idüp minnet itdi tâ vakt-i fırsatda huzûr-ı Halîfe'ye 'arz eyleye. Ol dahi minnetden kabûl idüp hengâm-ı neşât ve vakt-i inbisâtta 'arz-ı hâlini mahall-i 'arza îsâl itdükde, Halîfe tebessüm eyleyüp "*Fi'l-vâkı' anın mûcib-i hurmân olacak cürmi yoğidi*" didükde a'yân-ı devleti hâk-bûs idüp, "*Çün hâl bu minvâl üzeredir, nola pertev-i iltifât-ı Pâdişâhî yine ol zerre-i nâ-çizi Meclis-i Hümayûn'a me'nûs eyleye*" deyü yir yirden niyâz gösterdiler. Halîfe buyurdu ki ber-fehvâ-yı müstetâb-ı "*Li külli ecelin kitâbün*"⁹⁵. her emri bir vakte merhûn ve her mühimmi bir zemâna mevkûf itmişlerdir. Tâ ol vakt ü zemân irişmiye [12b] cehd ü gûşîş bî-fâ'ide olduğu ma'lûm ve ma'rûfdur.

Beyt

Gelmiye tâ bir işe vakt ü zemân
Fâ'ide itmez meded-i hem-demân

Pes bir yıldan sonra ol nedîmi taleb idüp hil'at giyürdü ve ke'l-evvel me'nûs-ı hıdmet ve maktûl-ı hazret eyledi.

Ve hükemâ dimişlerdir ki çün Sultân mülâzımân-ı 'atebe-i devlet-âşiyânından birini derece-i rif'ate buyura, lâyıq oldur ki ana nazar-ı sâbık eyleye, mültefit olmıya. Zîrâ çün mâl ü menâlde kesret ve ihtiyâr u iktidârda vüs'at göre, anı ednâ himmet ile derece-i ûlâsına indürmeğe kâbiliyyet olmaz. Belki murâd idinseler tedrîc ve te'ennî ile tutalar ki ta'cîl ü şitâb bu bâbda zarardan gayrı netîce virmez ve kişi ivmek ile murâd ve maksûdına [13a] irmez.

⁹⁵ ل كل اجل كتاب = "Her müddetin (yazıldığı) bir kitap vardır.", **Kur'ân-ı Kerîm**, Ra'd, 38 (Ayetin tamamı değil, yalnızca bir kısmıdır).

Beyt

Âteşi itfâda hatâdır şitâb
İtme sakın câna hatâ irtikâb

Hikâyet:

Nûşirevân-ı ‘âdil, hakîmi Büzürmihr-i⁹⁶ ‘âkıldan su’âl itdi ki “*Lâyık-ı terbiyyet kimdir?*” Cevâb virdi ki: “*Lâyık-ı terbiyyet ve müstahıkk-ı hüsn-i himmet ol kimsedir ki ya ehl-i ‘ilm ve edeb ya sâhib-i asl u neseb ola. Her kimin ki ‘ilm ve edebi ola, anı ne denlü terbiyyet itseler bî-hûde olmaz. Zîrâ isti’dâd ve liyâkati vardır. Ve her kimin ki asl u nesebi sâfil ola, ‘Be-hükm-i ‘Küllü şey’in yerci’u ilâ aslihi.*”⁹⁷ terbiyyet anın hakkında bî-hâsıl olup yine aslına râci’ ve mâ’il ola.”

Câmi ‘ül-hikâyet’da getürmüşlerdir ki handân-ı büzürgden Zekî nâm sâhib-i neseb ü edeb bir merd-i hümâm varidi. Nûşâ nâm bir câriye-i Rûmiyye satun almışidi [13b] ki gâyeti ile bed-hûy ve nihâyeti ile bahâne-cûy idi. Ammâ vesîle-i hüsn ü letâfeti ile Zekî’nin ana kemâl-i mahabbeti olup mülk-i yemîn ile tasarruf itdükde hâmil olup bir püser vücûda getürmüşidi. Mürûr-ı eyyâm ve kürûr-i a’vâm ile püser temâm büyüyüp hıdmete liyâkat tahsîl eyledi. Bir gün bir hakîm-i sâhib-i ‘irfân Zekî’ye mihmân olup şerâ’it-i mihmân-dârî ri’âyet olunduktan sonra ittifâkâ Zekî’nin bir kârı olup hıdmekârı hâzır olmamağın püserine buyurdi. Püser fi’l-hâl kalkup didüğü kâra revân oldu. Ammâ bir iki hatve alup yine sür’at ile rû-gerdân oldı ve gelüp pederi yanına oturdu. Huzzâr-ı meclis müte‘accib olup püserin evvelâ emre imtisâlen revân ve sonra ictinâben rû-gerdân [14a] olmasının sırrını ol hakîm-i hûş-yârdan istifsâr itdiler. Hakîm tebessüm idüp cevâb virdi ki: “*Püser fermân-ı Zekî’ye imtisâl itmek diledi. Lâkin Nûşâ mâni’a olup imhâl itdi ve her iki cevherin eseri ol püserde zâhir ve âşikâr oldu.*” Ve nitekim ebyazıyyet ve esvedıyyetde ferzend, peder ve mâderine müşâbehet tutar. Rezâlet ve asâletde dahi ziyâde müşâkelet ü mûmâselet tutar.

Mesnevî

Acı meyvelü bir dirakte eger
İdersen zemîn-i bihişt içre yer

⁹⁶ Kelime günümüzde Büzürmihr olarak kullanılmaktadır. Metinde بزورمهر şeklinde yazıldığı için metne sadık kalarak Büzürmihr şeklinde yazdık.

⁹⁷ كل شيء يرجع الي اصله = “Herşey aslına çeker.”

Ve ger câm-ı kevserle sudan bedel

Virürsen ana şîrin âb u 'asel

Ser-encâm olur asl-ı tab'ı be-kâr

Getürür yine meyve-i telh-bâr

Merd-i hasîsi terbiyyet itmek hemân kendü âb-ı rûyun yirlere dökmekdir. Ve ber-fehvâ-yı "*Nusretü'l-bâtılı serefün*"⁹⁸. Fî hadd-i zâtihi yaramaz olana [14b] iyilik eylemek zemîn-i şûreye tuhm-ı sünbül ekmekdir. Belki nutfe-i habîseden sûret bulan şahs-ı habîse mezheb-i nâ-pâkince harâmdır ki kendüye ihsân idene isâ'et-i tâm itmedin dünyâdan intikâl eyleye.

Beyt

Bed-asla ri'âyet mi kılur merdüm-i hûş-yâr

Koynunda 'aceb besleye mi 'âkıl olan mâr

Bâb-ı terbiyyetde bir nükte dahi zikr olunur ki gâyet mühimmedir. Beyânı bu vechiledir ki Pâdişâh-ı dâna bir mülâzıma iki mansıb virmiye. Belki mülâzımân-ı 'atebe-i 'aliyyesinden her birini 'alâ-kadri'l-imbân bir mansıb ile kâm-yâb eyleye tâ cemî'i ümîd-vâr u behre-yâb olalar. Ve iki mülâzıma dahi bir mansıb virmiye ki çün şirket ola, murâd üzere hıdmet itmeleri kâbiliyyet bulmaz. Ve şâyed yek-dil ü yek-cihet [15a] olup zulm ü siteme el koyalar ve ra'iyyeti dūşundan dirnağına varınca soyalar;

Mesnevî

Ne bir şahs elinden gelür iki kâr

Ki ola sezâ-yı salâh-ı diyâr

İki kimse hōd bir işe hoş değil

Ki şirketle bâğ olsa dil-keş değil

Olup şâyed ikisi hem-dest ü yâr

Biri düzd ola birisi perde-dâr

⁹⁸ نصرۃ الباطل سرف = Batıldan medet ummak boşunadır.

Ve çün terbiyyetin beyân-ı icmâlîsinden ferâgat yüz gösterdi, hâlâ tefâsîlinden birkaç nükte rakam-zede-i kılîki tahkîk olur ki teslîm-i ulû'l-ebîsâra hakîk ola.

Evvelâ: Terbiyyet-i evlâd-ı emcâdları ile takayyüd cümleden ehemm ü elzemdir. *Zahîretül'-mülûk*'de zikr olunmuşdur ki peder ve mâderi üzere ferzend cânib-i Hakk'dan bir emânet-i ercmenndir. Ve 'arasât-ı mahşerde mütâlebe-i hukûk-ı emânet olunmak muhakkakdır. Ve çün bu emânet bir mir'âtdır ki 'aksi suver-i nakâyis ve kemâlâta kâbile [15b] ve cevher-i hakîkatin her ne cânibe imâle itseler âb gibi mâ'iledir. Pes bi'z-zarûre terbiyyet ve tenmiyetinde sa'y-i belîğ ve cehd-i bî-dirîğ sarf itmek gerekdir tâ sıfât-ı zemîmedendür. Ve tahsîl-i hısâl-i hamîde ile 'ırs u vakâr-ı saltanat mestûr kala.

İmdi kâvâ'id-i terbiyyetden biri oldur ki ol nev-bâve-i bâğ-ı vücûdı bir mübârek ism ile müsemmâ kılalar. *Zîrâ -ne'üzübillâh-* eger 'aksi ola, 'ömrü oldukça andan mağmûm olması mukarrer olduğundan kat'-ı nazar ismin müsemmâda te'sîri ma'lûm-ı erbâb-ı zamîrdir.

Biri dahi oldur ki ırsâ'ı için bir dâye-i pür-mâye ta'yîn ideler ki be-gâyet mu'tedilü'l-mizâc ve hoş-hûy ve pâkîze-sereşt ve latîfü'l-minhâc ola ki şîr-i dâye-i bed-hûy tab'-ı tıfl-ı dil-cûy [16a] tagyîr itdüğü hadîs-i şerîf ile takrîr olunmuşdur.

Biri dahi oldur ki müddet-i rezâ' temâm oldukda hıdmet ve terbiyyeti için bir merd-i pâk-dîn ve nîk-hûy ve hoş-âyîn mahsûs kılalar ki ol gül-bün-i gül-istân-ı saltanat anın revâyih-i evsâf-ı cemîlesinden kesb-i letâfet eyleye. Ve çün tıbbâ'-ı sıbyân lehv ü lu'b ve ekl ü şürbe mâ'iledir, bunlarda âyîn-i i'tidâl ve kânûn-ı tavassut ri'âyet eyleyeler.

Biri dahi oldur ki te'dîb husûsunu bir mu'allim-i dîn-dâr ve bir üstâd-ı perhîz-kâra tefvîz ideler ki 'ulûm-ı şettâda hâsseten 'ilm-i tefsîr ve hadîs ve fıkıhda dâna ve bînâ olup evvelâ ana tecvîd ve tertîl ile kırâ'at-i *Kur'ân* ta'lîm ve ba'dehû ahkâm-ı şerî'ati bir bir takrîr ü tefhîm eyleye. Ve şol 'amel telkînin ki dîn [16b] ü dünyâsında ana nâfi' ve meded-kâr ola, dirîğ itmeyüp kuvvetden fi'le getürmesinde cehd-i belîğ der-kâr eyleye. Ve efdal-i te'dîb oldur ki evlâd-ı pâkîze-nihâdların müfsid ü kec-tab' u bed-hûy olan cemâ'at muhâlatatından nigâh-dâr olalar ve dâ'imâ hoş-zihn ve latîf-tab' ve muslih ve müttakî âdemler ile musâhib ve sâz-kâr eyleyeler. Ve hemîşe huzûr-ı evlâdlarında 'ulemâ ve sulehâ ve fuzalâyı medh itdüreler tâ mahabbetleri

gönüllerinde râsih ve cây-gîr ola. Ve hem-vâre eşrâr u füccâr ve ceheleyi mezemmet itdüreler tâ dillerinde anlardan bürûdet ve kerâhiyyet zâhir ola.

Biri dahi oldur ki çün sinn-i temyîz ve teşhîse yetiŝe, hıdmetine bir merd-i ‘âlî-himmet tahsîs ideler ki sâhib-i tecârib olup tarîk-ı hıdmet-i mülûke sülûk âdâbın [17a] bilüp cihân-dîde ve germ ü serd keŝide ola. Tâ mahalli ile kalkmak ve oturmak ve zemânı ile gelmek ve gitmek ta‘lîmin takdîm eyleye. Ve dâ‘imâ sa‘yı ana ola ki âsâr-ı edeb ü hayâ ve etvâr-ı lutf u sahâ vücûdunda zâhir ve ahlâk-ı hamîde-i ŝâhâne ile tahalluk sırrı anda bâhir ola.

Biri dahi oldur ki çün kuvvet-i rükûb bulup cevherinde âsâr-ı mürüvvet ve recûliyyet bedîdâr ola, sere merdân-ı ma‘ârik-i şecâ‘at ve ŝehâmet ve üstâdân-ı meyâdîn-i celâdet ve fûrûsiyyetden birkaç nefer üstâda emr eyleyeler tâ ki süvârlık âyîn ve silâh-ŝörlük kânûnun ta‘lîm eyleyüp vücûd-ı sa‘âdet-makrûnun harekât-ı mülûkâne ile şehriyârân-ı cihâna râh-nümûn ideler. Ba‘dehû hıdmet-i meŝâyih ve sulehâya delâlet ideler tâ enzâr-ı kimyâ-âsâr-ı meŝâyih ve evliyâdan [17b] müstefîz olup füyûz-ı ‘inâyât-ı İlâhiyye’den behre-dâr ola.

Mesnevî

Çünkü ola himmet-i merdân bekâr

Berk-i gül-i tâze virür huŝk-ı hâr

Devlet-i ‘âlemden olan behre-ver

Oldu meger manzar-ı ehl-i nazar

İtse nazar sâhib-i sıdk u safâ

‘Ayn-ı hakîkatde odur kîmyâ

Sâniyâ: Terbiyyet-i ümerâ ve ri‘âyet-i muhâfizân-ı sügür-ı memleketdir ki anlar rûkn-i devlet ve esâs-ı eyvân-ı saltanatdır. İmdi terbiyyetleri bir vech üzere olmak gerekdir ki kavâ‘id-i ta‘zîm ve ihtirâmlarına kıl ucu kadar rahne yetiŝmeye. Ve dest-i tasaddîleri misâs-ı mühimmât-ı külliyye ve cüz‘iyyede tûvânâ olmak men‘ine zebân-ı fitne irişmiye ve hârice muhtâc olan cemî‘ umûr-ı mühimme itmâmında anlara medhal-i tâm vireler. Ŗöyle ki anların re‘y ü tedbîri olmayınca bir mühimm arsa-i zuhûrda [18a] cilve kılmaya ve mesâlih-i mülkiyye ve hıdemât-ı mâliyyeden her söz ki anlar cânibinden mevkîf-i arsa-i vusûl bula, eger ma‘kûl ise sem‘-i kabûl ile ısgâ

ideler. Ve ‘umûmen ahvâl-i leşkeriyân ve umûr-ı nevâhî ve elçiyândan anlara müte‘allik olan mühimmâtı temşiyet ve takviyetde şeref-i iltifât erzânî buyuralar. Husûsâ zebân-ı selâtîn olan elçi ihtiyâr itmek maslahatında ihtimâm-ı tâm göstereler ki her Pâdişâh-ı nâm-dârın salâh ve fesâd-ı kârını elçisinin evzâ’ vü etvârından ma‘lûm idinmek kâbildir. Pes selâtîn-i ‘âdâlet-âyîne elzem ve ehemm olan mühimmâtdandır ki elçilik için bir merd-i hakîm ihtiyâr ideler ki suhan-gûy ve nîk-rûy, sâhib-vücûd ve hoş-hûy, ‘âlî-himmet ve sâmi-menkabet ola. Tâ firistende[18b]sinün⁹⁹ ‘ırz u vakâr-ı mülûkânesine hevân ü mezellet getürmiye ve her Pâdişâh’a ki elçi göndermek murâd ideler, evvelâ ol Pâdişâh’ın meşrebin ma‘lûm idinüp, sâniyâ meşrebine münâsib elçi ihzâr ideler.

Mesnevî

Tüvânâya elçi tüvânâ gerek
Şinâsâya cinsi şinâsâ gerek
Ki çün cinsi olmaya, olmaz selîm
Görür elçi andan azâb-ı elîm

Hikâyet iderler ki:

Çün Mühelleb havârice kahr-ı şemşîri ile hezîmet virüp emvâl ve erzâklarından bî-şümâr ganîmet ele getürdü, Melek nâm bir merd-i sâhib-i kelâmı risâlet ile Haccâc katına gönderdi.

Haccâc çün elçiyi gördü, su’âl itdi ki:

“Mühelleb’i ne hâlde alıkdın?”

Cevâb virdi ki:

“Anı bir hâlde alıkdım ki dostları şâd ü mesrûr ve düşmenleri münhezim ü makhûr idi.”

[19a] Yine su’âl itdi ki:

“Anın sipâh ve leşkeri üzere şefkati ne mikdârdır?”

⁹⁹ Firistende: Metinde kelime bu şekilde okunmak üzere harekelidir. Kastedilen mana, “elçiyi gönderen kişi” olmakla beraber lügatlerde böyle bir kelime bulamadık.

Cevâb virdi ki:

“Babaların oğulları üzere şefkati mikdârınca, belki dahi bisyârdır.”

Yine su’âl itdi ki:

“Oğullarının hâli ne minvâl üzeredir?”

Cevâb virdi ki:

“Cümlesi hursend ü müreffehü’l-bâldır.”

Yine su’âl itdi ki:

“Oğulları ma’reke-i rezimde nitedirler?”

Cevâb virdi ki:

“Nakd-i cânın anlar katında mikdâr-ı habbe hürmeti yokdur.”

Yine su’âl itdi ki:

“Sohbet ü bezimde nicedirler?”

Cevâb virdi ki:

“Cins-i mâl u menâlin anlar yanında kat’â kıymeti yokdur.”

Yine su’âl itdi ki:

“ ‘Akl ve fazl u kemâl bâbında ne dirsın?”

Cevâb virdi ki:

“ ‘Akl ve fazl u kemâlde anlar bir dâ’ireye şebîhdir ki ‘unvân ve pâyânı zâhir ü nümâyân olmak hayyiz-i imkânda [19b] olmaya.”

Kelâm bu makâmda âhir ü encâm bulıcak, Haccâc huzzâr-ı meclis-i devletine bakup hitâb itdi ki: *“Bu elçi kelâmın serhadd-i kemâle irgürdü ve Mühelleb’den kalbimize havf u haşyet ve çeşmimize vak’ vü haşmet îsâl eyledi. Vâkı’â elçisinin âdâb u etvâr-ı pesendîdesî ile kendü âdâb u etvârı keyfiyyetine istidlâl eyledik.”*

Kıt'a

Resûl olmağa merd-i hûş-yâr bul
Budur tarz u âyîn-i fermân-dihi

İşitdün mi ol merd-i dâna ne der
“*Fe-ersil hakîmen ve lâ tûsihi*”¹⁰⁰”

Sâlisâ: Terbiyyet-i umûr-ı sipâh ve leşkeriyân cümle-i zarûriyyâtdandır ve anların mülk ü saltanata cevânib-i erba'adan fâ'ideleri mukarrerdir.

Fâ'ide-i ûlâ: Kuvvet ve heybet-i Sultân'dır.

Sâniye: Def'-i eşrâr-ı düşmenândır.

Sâlise: Emn ü refâhiyyet-i ra'iyetdir.

Râbi'a: Kuttâ'-ı tarîk inkitâ' bulup [20a] ebnâ-i sebîle selâmetdir.

Pes mühimmât-ı saltanatdandır ki Sultân sipâh ve leşkeriyân hakkında bu dört şerîtayı ri'âyet eyleye:

Evvelâ: Anların esliha ve merâkibin hâzır ve müheyâ eyleye.

Sâniyâ: Her birinin mertebesin bilüp anuñın ol mertebede lutf ve mürüvvetler peydâ eyleye.

Sâlisâ: Merdân-ı kâr ve dilîrân-ı kâr-zâra hüsn-i terbiyyet buyurup leşkerîleri arasında mümtâz u ser-firâz eyleye.

Râbi'â: Ganâ'imden ele giren ile anları behre-mend ve ümîd-vâr eyleye.

Sipâh ve leşkeriyâna dahi pâdişâhları hakkında dört emri yerine getürmek vâcibdir:

Evvelâ: Sultân ile yek-dil ve yek-zebân olalar.

Sâniyâ: Fermân-ı Sultân olmayınca bir emrin itmâmını cûyân olmayalar.

Sâlisâ: Biri biri ile dahi müttefik [20b] ve hem-dest olalar.

Râbi'â: Ma'ârik-i harb u kîtâlde ziyâde merdânelik göstermeğe sa'y ideler.

¹⁰⁰ ف ارسل حكيمًا ولا توصه = “Hikmetli birini gönder ve ona vasiyette bulun.”

Hikâyet

Şâh Kubâd mübedinden istifsâr itdi ki:

“Leşker ile ne makûle ma’îşet eyleyim tâ hâturlarına benden itminân u refâhiyyet gele?”

Cevâb virdi ki:

“Merd-i dihkânın bir bâğı olsa hemîşe hâl-i bâğın tefahhusda kusûr komaz ve kendü işe yaramayup gayrın dahi kuvvetine mâni’ olan hâr ü hası bâğından dûr ider ve olanca himmet ve terbiyyeti menfa’atin sezindüğü nebâtât ü eşcâra mahsûr kılur. Pâdişâh olan dahi hâl-i memleketi dâ’imâ tecessüsde olup ve leşkerîleri arasında işe gelmeyenin esâmîsini dîvân-ı erzâkdan mahv idüp ri’âyet ve himâyeti merdân-ı kârîye münhasır kılmak gerekdir ki [21a] nâ-müstahıkka ‘ulûfe virilmek zâyi’ olup hüsrândan gayrı netîce müsmir olmaz.”

Kubâd Şâh yine su’âl itdi ki:

“‘Ulûfeleri ne mikdâr üzere karâr tutmak ma’kûldür?”

Mübed cevâb virdi ki:

“Her birinin hakkında tarîk-i i’tidâl ihtiyâr olunmak gerekdir ki eger fezâ-yı ma’îşetleri vâsi’ vü pehnâ ola, yümkin ki kemâl-i istiğnâlarından cây-ı âhara ilticâ ideler.”

Mesnevî

Şu resm üzere vir leşkere pây-gâh

Ki vechi ola kâfi’-i harc-ı râh

Sakın leşkeri itme ni’metle sîr

Tok olunca bed-dillik eyler dilîr

Ne çok vir ki lutfunla mest olalar

Ne az vir ki hâtır-şikest olalar

Sipâh olmasa Şâh’dan şâd-mân

Bulur mı hudûd-ı vilâyet emân

Râbi'ân: Terbiyyet-i vüzerâ-yı âsaf-râydır ki anlar pîrâye-i mülk ü devlet ve genc ü hizâneye bâ'is-i vefret ve mûris-i bereketdir ve eger mühimm-i [21b] Sultân bî-vezîr-i müşîr mütemeşşî olmak hayyiz-i imkânda olsa Hazret-i Mûsâ – 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi's-selâm¹⁰¹– ehl ü akrabâ-yı nîk-fercâmından birâderi Hârûn için – 'aleyhi's-selâm¹⁰²– Hazret-i 'Alîm-i 'Allâm'dan vezâret der-hâst itmezdi. Hazret-i Kur'ân-ı 'Azîmü's-şândan âyet-i kerîme-i “*Vecal lî vezîran min ehli*”¹⁰³. *Harûne ehi*”¹⁰⁴.” bu ma'nâya rûşen-bürhândır. Pes bundan ma'lûm oldu ki vüzerâ sebeb-i istihkâm-ı binâ-yı saltanat ve vesîle-i intizâm-ı umûr-ı memlekettir. Ammâ ol şart ile ki müstecmi'-i hisâl-i raziyye ve müştemil-i sünen-i seniyye olalar. Ve onların lâzıme-i terbiyyeti oldur ki dâ'imâ şeref-i iltifât-ı Sultânî ile mu'azzez ve 'izz-i inâyet-i Hâkânî ile müşerref olalar. Tâ 'uyûn-ı havâss u 'avâmda mükerrerem ve mu'azzam ve akvâl ü ahkâmlarının beyne'n-nâs nüfûzu [22a] olup makbûl ve muhterem olalar. Ve anlara ihtisâs tutan mühimmât-ı saltanat ve mu'zamât-ı umûr-ı memleketde gayr için medhal virmiyeler ve tedâbîr-i sâ'ibelerini 'umde-i tâmme ve asl-ı küllî anlıyalar. Zîrâ anlar rû'esâ-yı ashâb-ı kalemdir ve kalem ile niçe mühimmât sâhte olur ki tîr ü şemşîr ile 'öşr-i 'aşîri perdâhte olmaz.

Beyt

Kalem rahtı bir yere iletir ki tîğ
İrişmez ana itse cehd-i belîğ

Hikâyet:

Bir gün bir emîr ile bir vezîr arasında takdîm ve te'hîr bâbında nizâ' düşdi. Emîr eyitdi:

“*Ben Hudâvend-i tîğ-i âb-dârım, sen sâhib-i kalemsin. Cihân darb-ı şemşîr ile teshîr olunur, kalem anda medhal bulmaz.*”

Vezîr eyitdi:

“*Teshîr-i cihân kâr-ı kalemdir. Şemşîre ol bâbda mahall olmaz.*”

¹⁰¹ علي نبينا و عليه السلام = “Allah’ın selamı nebîlerimiz üzerine olsun.”

¹⁰² عليه السلام = “Allah’ın selamı üzerine olsun.”

¹⁰³ واجعل لي وزيرا من اهلي = “Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver.”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Tâ Hâ, 29.

¹⁰⁴ هرون اخي = “Kardeşim Hârûn’u.”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Tâ Hâ, 30.

Hâsıl-ı kelâm nizâ'ları mütemâdî olup 'âkıbet mâcerâları [22b] sem'-i Sultân'a yetişdi. İkinin dahi huzûruna da'vet itdi. Çün hâk-bûs ile me'nûs oldular, Sultân vezîre bakup, "Hemîşe ehl-i kalem ashâb-ı seyfe hıdmet idegelmiş iken niçün ashâb-ı seyfi tercîh ve mahdûmun hâdim üzere şerefini tasrîh itmezsin?" didi. Vezîr-i dâna dahi cevâbda eyitdi ki:

"Ey Şehriyâr-ı âlem, şemşîr a'dâ için olur, ehîbbâ için der-kâr olmaz. Ammâ kalem bu iki hıdmete dahi lâyıık ve sezâ-vâr olur. Bir dahi bu ki ba'zı ashâb-ı seyf veliyy-i ni'metleri üzere hurûc ve buhâr-ı ârzû-yı saltanat dimâğlarına urûc itmişdir. Ehl-i kalemden bu fesâd sudûruna ihtimâl dahi muhâldir. Bir dahi bu ki ashâb-ı seyf dâ'imâ hizâneyi hâlî kılup [23a] ehl-i kalem hemîşe memlû itmededir. Ve mahall-i dahl mahall-i harcdan 'azîz olduğu ma'lûm-ı ehl-i dâniş ü temeyyüzdür."

Kıt'a

Hoş-hû vezîre hürmet ile eylegel nazar
Kim cûy-bâr-ı mülke odur mu'teber-i nihâl
El-hakk yerindedir ger iderlerse terbiyyet
Ol Şâh'ı kim anın semeri ola genc ü mâl

Ammâ terbiyyet-i mukarrebân-ı Hazret ve ri'âyet-i mahremân-ı halvet oldur ki her birini bir hıdmet-i hâssa ile nâmzed eyleyeler ve gayra mensûb olan mühimme anınçün medhal virmiyeler. Ve herkesin hakk-ı hıdmetin bilüp lâyıık ile ri'âyet eyleyeler ve anlardan bir ferdi ol mesâbede dilîr itmeyeler ki istediğün itmeğe kâdir ola. Ve hicâb-ı satvet ve mehâbeti yüzlerinden kaldırmayalar tâ hıdmet-i kıyâmları şerâ'it-i edeb ü hayâ ile zâhir ola. Ve eger anlardan biri bî-mahall kelâm eyleye ısgâ itmeyeler ki ısgâ olunursa [23b] şâyed, gayrı dahi mütecâsir ola. Ve tâ birini, emânet-güzârlıkda niçe nevbet tecrîbe olunmaya, mu'temedün-aleyh bilmiyeler ve sırr u ser-be-mührü ana hüveydâ kılmayalar. Ve çün mülâzımân-ı hıdmetin biri birine reşk ü gıbtası olagelmişdir, birinin ol biri hakkında sözün istimâ' itmiyeler ve cemî'ini mahabbet ve muvâfakat üzere tahrîz u tergîb ve münâza'at u muhâlefetden tahzîr ü terhîb ideler ki anların muhâleseti intizâm-ı umûr-ı saltanatda dahl-i temâm tutar. Nitekim yukarularda bu ma'nâya îhâm olunmuşdur.

Mesnevî

Mülâzımân-ı selâtîn çü yek-cihet olalar
Mühimm-i memleket ve mâl ber-karâr olur
Ve ger nifâk ideler, mekr u hîle göstereler
Esâs-ı cümle mühimmât bî-medâr olur

[24a] Ammâ gılmân¹⁰⁵-ı direm-harîde ve huddâm-ı mihnet-keşîdeyi dest ü pây ve sâ'ir a'zâ menzelesinde bileler. Farazâ anlar olmasa dest ü pây ve sâ'ir a'zâyla görülecek hıdmetlerde niçe mihnetler ve meşakkatler çekilürdi. Anlar olmağile bu denlü râhatlar el virdi. Pes vâcib olan oldur ki bu cemâ'atin vücûd-ı ni'metine şükr-güzârlık idüp cemî'î hakkında envâ'-ı rıfk u müdârâ ve lutf u muvâsâyı der-kâr ideler. Ve ahyânâ muktezâ-yı beşeriyet üzere hıdmetde nev'â kelâl ü melâl ve menkasatları zuhûr itse ma'zûr tutup tâkatden aşurı hıdmet buyurmada insâf [ile] ri'âyet eyleyeler. Ve şöyle gerekdir ki şarâb ve ta'âm ve libâsdan anların umûr-ı ma'îşet ve istînâslarına kadar-ı zerre kusûr revâ görmeyeler. [24b] Belki anları nazar-ı hâss-ı Pâdişâhâne ile manzûr tutalar ki sipâriş olunan hıdemâta neşât-ı temâm ile kıyâm u sebât göstereler. Kütüb-i hikmetde îrâd itmişlerdir ki efendi her günâhla hâdimin redd ve üzerine iltifât kapusın sedd etmemek gerekdir ki hıdmet-kâr şefkat ve hevâ-dârlık şartın ol zemân isbât ve izhâr eyler ki kendüyi mahdûmı müfâratından emîn ve şeref-i iltifâta karîn anlaya. Ve eger hıdmet-kârı her sehv ü hatâsı mukâbelesinde redd ideler, kendüyi hıdmete 'âriyetî bilüp râh-güzerân¹⁰⁶ ve garîbân gibi ma'âş eyler ve hiç hıdmetde endîşe ile der-kâr ve hiç mühimmde şart-ı şefkati nigâh-dâr olmaz. Ve eger birinde eser-i mekr ü serika bedîdâr ola, tîz def'ine sa'y [25a] eyleyeler ki te'hîr ile 'âdet olup min ba'd zecr ü tehdîd te'sîr itmez olur. Ve eger bende-gân ve huddâmdan biri bir hıyânet-i fâhiş ve bir cürm-i kabîh ile âlûde ola, eger te'dîb ü ta'zîb ile kâbil-ı islâh olmazsa salâh oldur ki anı nefy ideler. Tâ sâ'iri anın muhâveret ve musâhabeti ile harâb olmayalar ki *-es-sohbetü mü'essiretü*¹⁰⁷ – nüktesi müselleme-i ulü'l-elbâbdır.

¹⁰⁵ Gılmân = metinde imlası غلامان şeklindedir.

¹⁰⁶ Râh-güzerân = metindeki imlâsı راه كزبان şeklindedir.

¹⁰⁷ اصحبت مؤثره = "Sohbetin tesirli olanı."

Kıt'a

Sohbet-i müfsidân ve bed-fi'lân

Nîk-hûy âdemi tebâh eyler

Dîk¹⁰⁸ bir lahze hem-nişîn olanı

Kendüye benzetir siyâh eyler

Ve eger hıdmet-i Sultân'a mülâzemet iden erbâb-ı devlet kullarından biri huzûr-ı Sultân'a şikâyet getüre, şöyle ki ol şikâyetde münker-i şer' olmaya, 'ale't-ta'cîl men' ü def'i lâzımdır. Nitekim Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin siyâseti beyânında [25b] getürmüşlerdir ki bir cum'a günü edâ-yı salât için câmi'e gidiyordu. Nâ-gâh sâhib-i hüsn ü cemâl bir gulâm ser-i râh-ı Şâh'da zemîn-bûs oldu. Ol Şâh-ı be-nâm dahi kerem yüzünden 'inânın çekip durdu. Gulâm tekrâr yer öpüp:

“Şâhâ! Bu kulunu Türkistân'dan çıkararak efendim temâm kat'-ı râh itdükde 'Ey gulâm, seni hıdmet-i Sultân'a götürerin, anda nevâzişi temâm görüp sâye'-i 'inâyet-i Pâdişâhî'de 'izz ü ihtişâm bulasın' didükde, bu beşâret ümmîdi ve bu işâret nevîdi ile gürbet-i gurbet ve mezellet-i 'ubûdiyyete tahammül iderdim ve peyveste dil-i mahzûnumu bu beyt-i mazmûnuyla mütesellî tutardım.

Beyt

Çekdüm egerçi niçe elem rûzgârdan

[26a] *Kayırmazam olursa nazar şehriyârdan*

Hâlâ ki bu şehre geldim, Hâce Hasan nâm bir şahs kemâl-i hüsn ve letâfetim gördükde bin cân u dil ile hürîdârum olup eski hâcemden bin dînâra satun aldı. Bu müddet-i medidedir ki beni bir hânede pinhân tutup gün yüzün dahi 'ıyân itmezdi. Şimdi ki baht-yârî ve sa'âdet meded-kârî kıldı, imdâd-ı fırsat ile devlet-i mülâzemeteye yitdim ve dil-hâhım olan ümmîdi hâk-pâ-yı Şâh'a 'arz itdim. Bâkî Sultân hâkimdir.” didi.

Sultân buyurdu tâ gulâmı te'dîb eyleyeler ve hocası katına iletüp diyeler ki *“Bir gulâma hezâr dînâr saydın, bir der-bâna niçün yüz dînâr virmezsin tâ nigâh-dârın*

¹⁰⁸ Dîk: Metinde دیک imlası ile yazılmıştır. Arapça “horoz” manasında “dîk”, Farsça “kazan” manasındaki “dîg” ve Türkçe “düz, doğru” manasındaki “dik” kelimelerinden hiçbiri mısradaki manaya uygun düşmemektedir.

olup gulâmı icâzetinsiz taşra salıvirmiyeye.” [26b] Çün fermân-ı Sultân üzere gulâmı te’ dîb edüp hâcesine iletdiler. Sultân a’yân u erkâna bakup eyitdi:

“Eger Hâce Hasan’ın bin dînârı zâyî’ olmak olmasa buyururdum tâ gulâmı miyânından iki nîm ideler ve sâ’irlere ‘ibret ve havf u haşyet takdîm idelerdi. Vâkı’â bunlara fırsat olsa hâcesinden incinen kul hemân bu şiveyi pîş-gîr olup huzûr-ı selâtîne nâ-müvecceh şikâyetler takrîr idelerdi ve hâdimiyyet ve mahdûmiyyet ma’nâsı kâ’im olmayup herkes bildüğü cânibe gidelerdi.”

Mesnevî

Çü rencân¹⁰⁹ ola hâcesinden gulâm

Nihânî kılur anı rüsvâ-yı ‘âmm

Açar fuşş-ı bühtân u gıybetle dili

Ola hâcesi tâ il içre hacil

[27a]Bu yüzden ki ola bir kulun verzişi

Anı görmesün ‘âkıl olan kişi

BÂB-I SÂNÎ

Hükemâ dimişlerdir ki hıdemât-ı Pâdişâhî ve mühimmât-ı der-gâh-ı sa’âdet-i dest-gâhîye ibtidâ iden kimesnenin sîreti bir hûb haslet üzere olmak gerekdir ki sebeb-i nîk-nâmî-i Sultân ve bâ’is-i âbâdân-ı memâlik ü buldân ola. Ve bu ma’nânın husûli bir vakitte hüveydâ olur ki;

Evvelâ: Cânib-i hakkullâhı ri’âyet eyleye,

Sâniyen: Cânib-i Pâdişâh’ı,

Sâlisen: Cânib-i ra’iyyeti himâyet eyleye.

Ammâ ri’âyet-i cânib-i Hakk’da beş şart vardır:

Evvel oldur ki kendü hakkında mütevâliye olan ni’am-ı bî-pâyân-ı İlâhî ve fazl u ihsân-ı firâvân-ı Pâdişâhî mukâbelesinde şerîta-i şükr ü mahmideti [27b] yerine

¹⁰⁹ Rencân: Kelime böyle okunacak şekilde harekelenmiştir. Ancak lügatlerde böyle bir kelime bulamadık.

getüre, tâ ni'meti evvelkiden ziyâde ve dîde-i baht ve tâli'i hâb-âlûd ise de bîdâr ve güşâde ola.

Mesnevî

Şükr-i ni'met, ni'meti efzûn kılur

Bî-nevâyı mâlıyla Kârûn kılur

Çünkü Kârûn itmedi şükr-i ni'am

Hâke gitdi dişleyip dest-i nedem

İkinci oldur ki edâ-yı merâsim-i tâ'at u 'ibâdetde tarîk-i ihmâl tutmaya, belki anı hıdmet-i Pâdişâh üzere mukaddem tuta, tâ çeşm ve dil-i merdümde azîz ü mükerrerem ola.

Hikâyet:

Tuğrul Şâh'ın vezîr-i müşîri olan Ebû Mansûr ki 'akl u kifâyetde düstûr-ı cumhûr idi, 'âdeti bu idi ki çün salât-ı subhu kılurdu, âf-tâb tulû' idene dek evrâd u ed'ie okurdu. Ba'dehû hıdmet-i Sultân'a giderdi. İttifâkâ bir gün hemân ol ânda Sultân'ın bir mühimm-i zarûrîsi olup 'ale't-ta'cîl [28a] Ebû Mansûr'u taleb eyledi. Âdem âdem üstüne sıklet itdi. Ol henüz ser-i seccâdeden hareket kılmadı, hussâd-ı bed-sîret mecâl-i nemîme ve gıybet bulup zebân-ı mezemmet açdılar ve anı Sultân katında yaramazlıkla yâd idüp hâk-i habâsete tuhm-ı kîne ve 'adâvet saçdılar. Ve dediler ki ziyâde kibr u gurûrundan fermân-ı Sultân'a i'tibâr itmez. Cânib-i Pâdişâh'dan bu kadar âdem varur, birinin sözü kâr itmez. El-hâsıl beşere-i Pâdişâh'da âsâr-ı tagayyür-i hâtır zâhir ve âşikâr olunca bu resme fitne-engîz sözleri der-kâr itdiler. Ammâ çün Ebû Mansûr evrâdından fâriğ olup hıdmet-i Sultân'a yitdi, Sultân gazab yüzünden “*Ne için geç geldün?*” diyü tevbîh ve 'itâb itdi. Cevâbda; “*Ey Pâdişâh-ı cihân-penâh, ben [28b] Hakk Te'âlâ hazretinin bendesi ve Pâdişâh'ımın çâker-i ser-efgendesiyim. Tâ 'ubûdiyyet-i Hudâ-yı cell ü 'alâdan fâriğ olmayım, sana niçe çâkerlik idem*” didi. Sultân galebe-i rikkatden zâr zâr ağlayıp Ebû Mansûr'a âferîn-i hezâr ve tahsîn-i bisyâr okudı.

Mesnevî

Tutup elde ser-rişte-i tâ'ati
Müdâm it Hudâ'ya 'ubûdiyyeti
Ki her çend ola Şâhlar ser-firâz
İderler yine ana 'arz-ı niyâz

Üçüncü oldur ki rızâ-yı Hudâ-yı te'âlâyı rızâ-yı Pâdişâh üzere takdîm eyleye ki çün Hakk Subhânehû bir kulundan râzî ve hoşnûd ola, gazab-ı mâ-sivâdan ana bîm olmaz. Ve eger –'ıyâzen-bi'llâh– bir kimse mazhar-ı gazab-ı Hudâ ola, halk-ı 'âlem hoşnûdluğu ana ser-i mû kadar nef' ü sûd itmez.

Kıt'a

Hudâ bir kulundan çü hoşnûd ola
[29a] Ne gam ger kamu halka mahsûd ola
Gerekmez velî mâ-sivâdan kabûl
Hudâ der-gehinden ki merdûd ola

Tevârîhde îrâd olunmuşdur ki hulefâdan birinin dîvânında bir merd-i büzürg-himmet hâzır idi. Halîfe çün bir mühimme iştigâl ile edâ-yı namâz-ı farîzada hayli te'hîr ve direng idüp vakt-i namâz teng olmuşidi. Ol merd bî-tevakkuf namâza kıyâm itdi.

A'yân-ı halîfeden biri eyitdi:

“Niçün sabr itmezsın ki halîfe namâza kıyâm ide?”

Cevâb virdi ki:

“Hükm-i Hudâ-yı te'âlâyı hükm-i mâ-sivâyaya mevkûf kılmak lâyıq değildir”.

Ol eyitdi:

“Fâriğ ol ki halîfe sana gazab ider”.

Cevâb virdi ki:

“Çün rızâ-yı Hâlik hâsıl ola gazab-ı halâyıkdan bana ne bâk vâsıl olur?”. Halîfe bu sözü istimâ’ idicek [29b] ol merd-i âlî-himmet ‘ayn-ı ‘inâyet ile manzûr ve müte‘arrızî nazardan dûr u mehcûr eyledi.

Dördüncü oldur ki gazab-ı Pâdişâh’dan ne denlü havf iderse gazab-ı Allâh’dan on ol kadar havf eyleye. Zîrâ her kim ki Hudâ-yı te‘âlâdan korka, dükelü mahlûkât andan korkar ve her kimde ki Allahu te‘âlâ korkusu olmaya, cemî‘ mahlûkdan hâ’if ü endîş-nâk olması mukarrerdir.

Beşinci oldur ki Pâdişâh’dan ümmîd-vâr olacak husûsları Cenâb-ı Rabbü’l-‘izzetden râcî ola ki zâhiren ve bâtinen mânî‘ ve mü’tî oldur. Fi’l-vâkı‘ şol Pâdişâh’ın kerem ü ‘atâsına ümmîd bağlamak lâyıkdır ki der-gâh-ı rahmetinden sâ’il olan mahrûm ‘avdet itmeye. Ammâ ri‘âyet-i cânib-i Pâdişâhî yirmi beş şart tutar.

Evvel: Tezellül ve izhâr-ı ‘aciz u tazarru’ [30a] ve hıdmetdir. Zîrâ mülûk-i ser-efrâza mahsûsa himem-i ‘azîme ve hâlât-ı cesîme vardır ki sâ’ir-i nâsdan anınla müteferrid ü mümtâzdırlar. Hem ol sebep ile ki mazâhir-i sıfat-ı saltanat-ı İlâh olmuşlardır, evfâhda lakab-ı zıllullâh ile iştihâr bulmuşlardır. Pes bu nükte vücûdu ile cemî‘-i halkdan taleb-i hıdmet ve ‘ubûdiyyet iderler ve kendülerinde ‘azamete liyâkat bulmağile her ne ki murâd ideler husûlünde tarîk-i teferrüd ve isti‘câl gözedürler. Binâ’en-‘alâ-zâlik esâs-ı saltanatları iştidâd buldukça zuhûr-ı kibriyâları ziyâde olur. Ve her âyine bu sıfat sâhibleri katında tevâlî’-i a‘vâm ile sebk iden hıdemât-ı mâ-lâ-kelâm bir zelle ile mânend-i zerre ber-bâd olur. –Fe-‘alâ hazât-takdîr– kemâl-i istiğnâları [30b] tefekkür ve tedebbür olunup hıdmet-i mülâzemetlerinde nihâyeti ile tezellül ve terk-i tekebbür kılınmak lâzımdır.

İkinci: Tahammül-i mihnet ve meşakkat ve muktezayât-ı noksân-ı ‘ırzdan perhîz ve riyâzât ve meşâkk u mekârih üzere sabr tarîkin ri‘âyetdir ki mülûk-i nâm-dâra hıdmet bî-irtikâb-ı zahmet kâbiliyyet tutmaz. Kütüb-i hükemâda mezkûrdur ki mülâzemet-i Sultân sâhibi ile âsâyiş ü râhât beyninde hâ’ildir ve hıdmet-i mülûkde lezzet-i ‘îş ü ‘işret kabîl-i muhâlâta mülhak u vâsıldır.

Üçüncü: Ef‘âl ve akvâl ve efkârdan her kazıyyeyi ki der-kâr eyleye, Sultân’ın cihet-i dünyeviyye ve uhreviyyesine ahrâ ve elyak, belki cihet-i mesâlih-i uhreviyyesine dahi ziyâde enseb ü evfak ola.

Dördüncü: Nazar-ı Pâdişâh'da [31a] tarîk-i hezl ü lâgdan gelüp sıfat-ı zulmü kabîh sûretde tasvîr ve sîret-i 'adli kemâ-yenbagî tavsîf ve ta'rîf eyleyüp basar-ı basîretinde şîrîn ve müvecceh tefhîm ve takrîr eyleye. Ve her ne vechile ki ma'kûl görür Pâdişâh'ı zulmden ibrâ eyleye ki eger zulm-i Pâdişâh'a rızâ göstere, şerîki olup meydân-ı mahşerde nidâ-yı “*Uhşuru'l-lezîne zalemû ve ezvâcehum*¹¹⁰” i'lâ olundukda anı dahi bi-hasebi'l-iştirâk ma'rız-ı hitâb ve mahall-i 'itâba yetüreler. Ahbârda mastûrdur. Yahyâ-i Vâsîfî ki san'at-ı hatt ve kitâbetde mâhir-i bî-nazîr idi ve evlâd-ı hulefâya ta'lîm-i hatt-ı dil-pezîr iderdi. Bir gün vezîr huzûrunda anı medh ve tavsîf ve hûb kalem kestüğün ta'rîf itdiler. Buyurdu tâ anınçün [31b] bir kalem kese. Yahyâ'ya haber itdiler. İhtiyât-ı temâm ile bir ra'nâ kalem kesüp huzûr-ı vezîre ihdâ eyledi. Çün vezîr-i müşîr ol kalem ile bir tuğrâ-yı garrâ tahrîr eyledi. Evvel ketb itdüğü tuğrâlardan evceh ü ahsen düşmeğile mukâbelede Yahyâ'ya bir hil'at ve bin dînârı temâm in'âm buyurdu. Yahyâ dahi hil'ati giyüp zeri kabza-i tasarrufuna alup zemîn-bûs itdi ve meclis-i vezîrden taşra çıkdı. Çün der-i bâr-gâha irişdi. Fi'l-hâl 'avdet idüp huzûr-ı vezîre yetdi ve eyitdi:

“Sultân'ım, bu kalemdede ki kesdüm bir san'at terk itmişim. Hâlâ hâtıra geldi. Eger icâzet olursa sarf-ı makdûr ile sahîfe-i zuhûra gelsün.” Vezîr dahi kalemi Yahyâ'nın eline virdi. Yahyâ hem-ân-dem kalem-tırâş [32a] ile kalemin iki zebânın dahi tırâş itdi ve zer ü hil'ati huzûr-ı vezîrde kodı gitdi.

Vezîr eyitdi:

“Hey Yahyâ sana n'oldu? Yohsa 'aklına halel mi geldi?”

Yahya eyitdi:

“Sultânım, der-i bâr-gâha iricek gönül kulağına 'Uhşuru'l-lezîne zalemû ve ezvâcehum' âyet-i kerîmesin okudular. Korkdum ki bu kalemlle zulm ü sitem yüzünden bir mazlûm üzere eziyyet gele ve kulun ol kalemi yonmada bulunmağile şirket, beni müstahikk-ı 'azâb ve müsta'idd-i 'ikâb eyleye.”

¹¹⁰ احشروالذين ظلموا وازواجهم (Allah, meleklerine emreder:) Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve Allah'tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın. Onlara cehennem yolunu gösterin. Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler!”, **Kur'ân-ı Kerîm**, Sâffât, 22,23,24 (Âyetlerin anlamı birlikte verilmiştir. Metinde geçen kısım bu üç âyetin tamamı değil yalnızca bir kısmıdır).

Beyt

Her ki sitem-kâra meded-kâr ola
Ancılayın nâra sezâ-vâr ola

Beşinci: Dâ'imâ Pâdişâh'ı hayra delâlet ide ve şöyle eyleye ki hayr-ı sigâr u kibâra yetiŝe ki efdal-i in'âm 'âmme-i enâma 'âmm olundu. Leme'ât-i âf-tâbı gör ki her câya berâber sâye salar. [32b] Ve reŝehât-i sehâbı seyr it ki cemî'-i arâzîyi yek-sân sîr-âb kılur.

Bir sâhib-i dilden su'âl itdiler ki:

“Efdal-i hayr u ifdâl ne hâl üzere ola tâ makbûl-i der-gâh-ı Lâ-Yezâl ola?”

Cevâb virdi ki:

“Kâffe-i nâsa ŝümûli olup beŝâŝeti vechile makrûn ve minnet ve ezâdan bîrûn ola.”

Nakildir ki Ma'n b. Zâ'ide zemânesinde gâyet ekrem ve vakt-i bahŝiŝ ve keremde dem-â-dem handân u tâze-rûy ve hurrem idi.

Bir 'azîzden istifsâr itdiler ki:

“Sıfat-ı sahâvet ebr-i bâr-endeye mi ziyâde yaraŝur ya Ma'n-ı bahş-endeye [mi]?”

Cevâb virdi ki:

“Ma'n-ı bahş-endeye ziyâde zîbendedir.”

Delîl istediler, eyitdi:

“Her keremi ki ebr eyler, giryân giryân eyler. Ve her lutfu ki Ma'n kılur, handân handân [33a] kılur. Pes bu delîl ile sıfat-ı sahâvet Ma'n'a ziyâde münâsebet tutar.”

Kıt'a

Neşât ve inbisât ve tâze-rûyu
Sahâvetde be-gâyet mu'teberdir
Kerem ehli ki hengâm-ı sahâda
Güleryüzlü ola, cûd-ı dîgerdir

Altıncı: Tâ bir kimseye vüsûk temâm tutmaya ve defa'âtiyle hısâl u sıfâtın sınamaya, anı huzûr-ı Pâdişâh'da medh ü sitâyîş itmeye ki eger hilâf ola, vakt-i imtihân u azmâyîşde şerm-sâr olması mukarrerdir. Getürmüşlerdir ki bir zerrâk-ı tarrâr Sultân Sencer nüvvâbından birinin huzûrına geldi. 'Alevîler gibi gîsûlar salıvirmiş. Da'vâ-yı siyâdet izhâr ve bir pâre câme-i Ka'be'yi pîş-kâr idüp, *"Bu sâl-i ferhunde-fâlde berây-ı Sultân edâ-yı Hacc eyledikten sonra Ravza'-i Mukaddese âsitâne[33b]sinde Pâdişâh ve erkânı bâr-gâhı için hayr du'âlar itdim. Eger beni hizmet-i Sultân'a iletessin, her âyine senden minnet-dâr olam ki bu hizmetinle sana ve bana niçe lutf u 'inâyetler yüz gösterecektir."* Nâ'ib-i nâdân tahkîk-i hâl ve endîşe-i me'al itmeyüp huzûr-ı Sultân'a geldi. Ve ol şeyyâd-ı pür-tezvîri kendüden ziyâde medh ve takrîr eyledi. Şöyle ki bi'l-ıztırâr Sultân ihzârına fermân virdi. Çün hâzır oldu, dest-bûs-ı Sultân ile me'nûs olup işâret ile kenâr-ı bisâtde cülûs eyledi.

Sultân su'âl itdi ki:

"Seyyidî, kandan gelürsün?"

Eyitdi:

"Şehr-i Sipâhân'dan."

Buyurdu ki:

"Hacc-ı Şerîfe kaçan vardın?"

Eyitdi:

"Bu yıl."

İttifâkâ Hâkim-i Sipâhân'dan elçi gelüp meclis-i Sultân'da hâzır ve bu merdün [34a] da'vâ-yı zûrî neye müncer olacağına nâzır idi. Nâm-ı Sipâhân'ı ki işitdi ve ol zerrâk-ı tarrârı müşâhede itdi, yer öpüp, *"Ey Şâh-ı 'âlem, kulun bu şahsı hûb bilürüm. Sâdâtdan değil, belki ol vilâyetin Lûliyân didükleri tâ'ifesindedir ki anlardan ekseri böyle gîsûlar salıviregelmişlerdir. Ben bu herîf-i bisyâr-dânı bütün yıl Sipâhân'da gördüm. Hattâ 'id-i adhâ gününde bende-hâne kapusuna gelüp gûşt-pâre-i kurbân deryûze kılmışdı"* didi. Sultân be-gâyet müte'essir ü münfa'îl olup getüren nâ'ibe *"Hizmetimize 'aceb Seyyid-i nâm-dâr ve Hacc-ı büzürg-vâr getürmüşsin"* didi. Nâ'ib ziyâde şerm-sâr ve hacil olup ıztırâbından meclisde duramayup taşra çıkdı ve

bakıyyetü'l-‘ömr [34b] hıdmet-i Sultân’a varmağa kâdir olamadı. Ve eger evvel tahkîk-i hâl ve endîşe-i me’âl ideydi çehre-kârı üzere hacâlet gubârı konmazdı ve nazar-ı kîmyâ-eser-i Pâdişâh’dan mahrûm ve nâ-ümmîd dönmezdi.

Kıt’a

Şâhlara öğme sakın kimseyi
Bilmeyesin tâ anı nîkû hısâl
Olmaya medh eyledüğünce eger
Çok çekesün anınçün infi’âl

Yedinci: Esb ü nûger ve emti’a ve ziyâ’ vü besâtîn ve sâ’ir ârâyîş-i saltanatdan Sultân neye ki ziyâde mâ’ildir, tahsîlinde sa’y ve mertebe-i kemâle vâsıl ve elf cehd ile hâsıl kıldıkda be-tarîk-i bende-gî vü niyâz nazar-ı kabûl-i Pâdişâhî ile dem-sâz eylemesine dikkat eyleye.

Sekizinci: Çün Pâdişâh ana hitâben söz söyleye gerekdir ki dil ü cân u hûş belki temâm-ı cevârih ü a’zâyla semâ’ına [35a] çeşm ü gûş ola. Şöyle ki andan bir söz fevt olmaya. Muhtemeldir ki kemâl-i hıdmet anda ola ve mâdâm ki hitâb encâm bulmamış ve söz temâm olmamışdır, hiç kâra fikr havâle kılmaya ve her ne kadar zarûrî olsa gayrı cânibe nazar salmaya. Zîrâ selâtîn gâyetde gayûr ve mülâzımânı hıdmetlerinden ednâ kusûruyla rû-gerdân ve nefûr olurlar. Hitâblarına teveccüh üzere iken muhâtabın gayrıyla meşgûl olduğun görseler, eger ol hinde imzâ-yı muktezâ-yı gazab itmezlerse be-her-hâl mürûr-ı mâh u sâl ile kîneleri zâhir olup hatarâta bâdî olacağı re’y-i ashâb-ı ârâya rûşen ü bâhirdir.

Dokuzuncu: Meclis-i mülûkde be-tarîk-i necvâ kimse ile mükâleme eylemeye. Her-gâh ki huzûr-ı Pâdişâh’da iki kimse sırrân mükâleme eyleyeler [35b] şöyle ki Pâdişâh anı işitmiye ve bilmiye ve kendü muktezâ-yı fermânı olmaya, hâtır-ı ‘âtırına hayâlât-ı bisyâr el vire. Ve dil-i bî-gilline zunûn u evhâm-ı vâhiye yol bula. Ve gâlib oldur ki mir’ât-ı pâk-i sînesi jengâr-ı ‘adâvet ü kîne tuta. Ve yümkin ki hussâd u ehl-i fesâd, “Fülân ve fülân saded-i bagy ü ‘udvânda gönülleri size râst değil. Hevâ-hâhliklarında ‘azîm noksân var, hemân ki vakt-i fursata nigerânlardır” diyü Pâdişâh’a hâtır-nişân itmiş olalar. Ba’dehû sırran tenâcîlerini dahi müşâhede eyleye,

gamz-ı hussâd ve garaz-ı ehl-i fesâd mü'essir olup ikisi ma'an garka-i varta-i helâk olmaları mukarrerdir.

Mesnevî

Değil şive-i 'âkıl-ı kâr-sâz
Mahâfilde söyleşmek ellerle râz

[36a] Söz için yüz tutma dâmân u ceyb
Koma hâtır-ı hâzıra şekk ü reyb

Onuncu: Çün Sultân bir kimseden bir husûs su'âl eyleye, ol hiffet idüp, cevâb virmiyeye. Belki redd-i cevâbı mes'ûle alıkoya ki gayra müteveccih olan su'âlden cevâb, mahmûl-ı hiffet ü sebük-sârî ve mensûb-ı 'adem-i edeb ve bî-vakârîdir. Biri bir hakîm-i hûş-yârdan istifsâr itdi ki: *“Eger meclis-i şehriyârda benim gayrımdan bir su'âl itseler, bana redd-i cevâb itmek revâ mıdır?”*

Cevâb itdi ki:

“Revâ değildir. Zîrâ hem sâ'ili hem mes'ulü tahkîrdir. Sebeb-i tahkîr-i sâ'il, sezâvâr-ı sâ'ili bilmedün ma'nâsını mutazammın olduğudur. Ve mûcib-i istihfâf-ı mes'ûl, sen müstahıkk-ı su'âl değilsin fehvâsını müşt Emil olduğudur. [36b] Ve bu bâbda bir mahzûr dahi vardır. Eger Sultân senden su'âl itmezem diye bir vechile ma'zûr ve ol hacâlet infi'âlinden bir tarîk ile me'mûn ve mestûr olmak kâbil olmaz ve niçe rûzgâr ri'âyet-i şerâ'it-i edeb ü hayâ der-kâr olunsa cebr-i noksân-ı 'ırz u vakâr hâsıl olmaz. –Fe-'alâ hazâ– su'âl-i Pâdişâh bir cemâ'ate müteveccih olsa ki sen anlardan birisin, yine cevâbda sebkât ve izhâr-ı sebük-sârî ve hiffet itmeyesin ki sâ'irler sana 'adâvet idüp sözünde isbât-ı 'ayb ve menkısat itmeyeler. Belki cümlesi cevâbda izhâr itdükleri kelimâtı 'arz-ı huzûr-ı şehriyâr idince sabr idesin tâ 'ayb u hüner âşikâr olup sana nevbet irişe. Eger anların sözünden ma'kûl ve münâsib cevâbın var ise [37a] söyleyesin ve illâ dâmen-i sükût tutup izhâr-ı cehl eylemeyesin.”

Mesnevî

Çün olmaya rûşen hatâ vü savâb
Su'âle dime hiffet idüp cevâb

Olursa cevâbın sahîhü'l-'ayâr
Anı nakd-i zer gibi kıl âşikâr

Ve ger olmaya 'aybın itme 'ıyân
Ki sözden müvecceh sükût ol zemân

On birinci: Tâ ki Sultân feth-i kelâm eyleyüp bir husûs su'âl itmeye, kendü söze âgâzdan ihtirâz eyleye. Ve çün su'âl oluna, cevâbı mikdâr-ı kifâyet söyleyüp sükût ile dem-sâz ola. Meger Pâdişâh itnâb-ı atnâb-ı kelâm murâd eyleye, pes imlâl itmiyecek denlü dürer-i nikât-ı latîfe ihtiyâr eyleyüp hâk-pây-ı Şâh'a nisâr eyleye.

On ikinci: Çün Sultân anı bir sırâ vâkıf kılmıya, mutlakâ anı sormıya ve o sırrı bilmek hevâsında yelüp yüpürmiye ki Sultân ol râza mahrem olmağa [37b] anda kâbiliyyet ve isti'dâd görse keşf idüp iltifâtın ziyâd iderdi. Çün keşf itmedi, vukûfunda sa'y ü gûşîş mücerred mutazammın-ı gazab-ı Sultân olduğu ma'lûm-ı erbâb-ı dâniştir.

Kıt'a

Bir sır ki sana dinmedi, nâ-mahrem imişşin
Nâ-mahrem olan sohbet-i Sultân'a ne lâyık

Çün sana icâzet dimiye sâhib-i hâne
Sûd itmeye der-bânına olsan mütemellik

On üçüncü: Eger Pâdişâh ana bir tuhfe yâ bir 'atiyye ihsân ide, egerçi sûretde muhakkar ola, ma'nâda mu'azzam anlayup cân ile kabûl eyleye. Ve anı murâd ve maksûd-ı pâyesine ser-mâye-i vusûl bile ki bu bâbda 'arz-ı istiğnâ nişâne-i tahkîr-i 'inâyet ve ihsân-ı Pâdişâhî olur. Ve sâye-i Hudâ-yı te'âlâdan ki bir feyz müteveccih ola,

Beyt

Her ne ki senden gele, mahbûbdur
Az ise de dil-keş ve mergûbdur

Deyü ana istikbâl itmemek

[38a] Nihâyeti bagy ü güm-râhî olur

On dördüncü: Tarîk-i emânetden kadem birûn itmeye. Zîrâ emânet bir sıfattır ki zelîli ‘azîz ve büzürg-vâr eyler. Ve mukâbili olan hıyânet bir haslettir ki merdüm-i ‘azîzi zelîl ü hâr kılır. Hulefâdan biri eyitmişdir ki: “Ben merd-i emîni dost tutaram her ne kadar ki ‘ulüvv-i pâyeden hâlî ola. Ve şahs-ı hâ’ini düşmen bilürüm her çend ki büzürg ve ‘âlî ola ki ber-muktezâ-yı “*Lâ îmâne li men lâ emânete lehu emânet ‘ayn-ı îmân.*”¹¹¹ ve ber-fehvâ-yı fermûde-i “*İnnallâhe lâ yuhibbü’z-zâlimîn.*”¹¹² merd-i hâ’in hemîşe magzûb-ı Hâlik-i kevn ü mekândır.”

On beşinci: Pâdişâh’dan ana her ne irişe, kanâ‘at ve rızâ gösterüp ziyâdeyi temennâ itmeye ki ziyâdeyi temennâ hırstdan münba‘is ve hırs her ‘âyine hırmânı mûcib ve mûris olur.

Mesnevî

Hırs ve hırmân birbirinin yâridir

[38b] Hırs, bed-hasletlerin ser-dâridir

Âdemî hırs itse hâr u zâr olur

Ger kanâ‘at itse ber-hûrdâr olur

On altıncı: Dâ‘imâ mahâmid ve menâkıb-ı Pâdişâhî gûyân olmada gaybet ve huzûrda yek-sân ola. Ve eger bir şahsdan Sultân’a nisbet terk-i edebi mutazammın bir kelime istimâ‘ eyleye, melâmet eyleyüp evvelâ pend ü nasîhat vire. Eger mütenassih olmaya, dahi katı söyleyüp cefâ vü eziyyet sûretlerini göstere. Eger münzecir olmaya, mü’âneset ve müsâhabeti terkin ura.

On yedinci: Mu‘ayyen olduğu hıdmete ziyâde müdâvemet eyleye ve mütekeffil olduğu maslahatdan bir lahza gâfil olmaya ve cehd ide ki hem-vâra hâzır ve işâret-i Sultân’a müterakkıb ve nâzır olup hengâm-ı talebde fi’l-hâl hıdmete mübâdir buluna.

¹¹¹ لا ايمان لمن لا امانة له امانت عين ايمان = Hadîs-i şerifin manası şudur = “Kendisine emanet edilmeyen kimseye iman edilmez. Emanetle iman aynı şeydir.”

¹¹² و الله لا يحب الظالمين = “Allah zalimleri sevmez.”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Âli İmrân, 57 ve 140 (Metinde ان الله لا يحب الظالمين şeklinde yazılmıştır. 57. ve 140. âyetlerin tamamı değil yalnızca bir kısımdır.).

Ve ma'a hazâ melâlete mü'eddî olan mülâzemet-i dâ'imededen [39a] ihtirâz ve mücânebet eyleye.

On sekizinci: Mahabbet ve irâdet-i Sultân'a i'tikâd ve kendünün kesret-i hıdmet ve mülâzemetine vüsûk u i'timâd itmeye ki gurûr-ı câh u haşmet andan bisyâr-ı hıdmeti ferâmûş itdürür. Pes hiç vechile Sultân'a sâbıka-i hıdmet ve ma'rifet ile imtinân câ'iz olmayup sevâbık-ı hıdemât-ı kadîmesin tezkîr itmek isteyene dâ'imâ levâhık-ı tecdîd ve te'kîd-i hıdmet ve mülâzemet der-kâr itmek gerekdir ki ser-menzil-i kabûle vüsûl müyesser ola.

On dokuzuncu: 'Arz-ı hâcât-ı halk zemânın gözleye ve bî-mahall kelâm itmeden sakınup şîşe-i 'ırzını sınımazdan evvel gözleye ki 'arz-ı hâcet ve niyâz kabûl ü adem-i kabûlde hem-hükm-i namâzdır. Nitekim namâz vaktiyle edâ olunsa makbûl-ı dergâh-ı Lâ-Yezâl olup vaktinden evvel ya sonra kılınsa mahall-i [39b] icâbete hâll olmada eşkâl tutar. Hâcet ve niyâz dahi mahallinde 'arz olunsa makbûl-i Sultân olup mahallinde[n] evvel ya sonra 'arz olunsa verâ'-i dîvâr-ı redde kalmak 'ayândır ve 'arzında ol kadar itnâb itmeye ki mûris-i melâl ola. Belki mümkün olan mertebe ihtisâr ihtiyâr itmek gerekdir, tâ tîr-i murâdı vâsıl-ı hedef-i kemâl ola.

Yirminci: Eger Sultân anı mu'azzez ü mükerrerem tuta gerekdir ki mukarrebân-ı hazret ve kadîmî hıdmet sâhibleri üzere takaddüm ârzûsu vâdîlerine kadem komaya ki bu sûret vüfûr-ı hiffet ve kemâl-i sefâhetine delâlet eyler. Ve şâyed üzerine takaddüm istediği kimse ile Pâdişâh'ın 'azîm üns ve inbisâtı yâhûd fûnûn-ı hıdmetini zâyi' kılmamağa sırran iştirâtı ola ve çün ol kimse hâlden habîr olup def'e mübâşir [40a] ola, Pâdişâh anın cânibinden olup tâlib-i takaddüm zîr-i bâr-ı hacâlet ve te'ellümden çıkmağa nice kâdir ola?

Kıt'a

Takaddüm gözetme kibâr üstüne

Tevâzu', rızâ hasletin pîşe kıl

Egerçi sana devlet el virdi leyk

Anın devletinden de endîşe kıl

Yirmi birinci: Cefâ-yı Sultân'dan rencân ve melûl olmaya, belki cevr ü sitemin lutf u kerem yerine kabûl eyleye. Zîrâ 'izzet-i Pâdişâhî ve satvet-i fermân-dihî lisân-ı

insânı kendü başına âzâde ve i'tirâz ve âzâr-ı merdümâna meftûh ve güşâde tutar. Pes gerekdir ki cevri ü cefâlarını 'aynına almıya ve böyle husûslarda müdârâ tarîkasını ri'âyetden kalmıya. Ve eger lâzime-i saltanat olan kibriyâ ve nahvet yüzünden bir kimseye düşnâm eyleye, ol gerekdir ki du'âya el kaldurup râh-ı inkıbâz ve ıztırâbı sedd eyleye. [40b] Ve eger eziyyet ve cefâ izhârına ihtimâm eyleye,

Beyt

Düşnâm sözün senden ben cümle du'â gördüm
Te'vîl-i vefâ kıldım her-çend cefâ gördüm

deyüp mülâyemet ve mülâtafat yerine 'add eyleye.

Yirmi ikinci: Eger haşm ü gazab-ı Sultân'a mazhar düşe, hiç âferîdeye şikâyet ve izhâr-ı âsâr-ı kîne ve 'adâvet itmeye. Belki günâhı kendü nefesine ircâ' ve hezâr telattuf birle cehd ide ki şefâ'atini mevki'-i kabûlde ikâ' eyleye.

Yirmi üçüncü: Eger bir şahs-ı âher bir günâh ile müttehem olup mübtelâ-yı gazab-ı Pâdişâh ola, ol gerekdir ki magzûbun 'aleyhden ictinâb-ı tâmm ve ihtirâz-ı temâm eyleye. Bir vechile ki anın ile bir meclisde hem-nişîn ve musâhib ya tesliyet-i hâtır-ı mahzûnuna râgıb olmaya ol vakte dek ki ana [41a] nisbet müştâ'il olan tennûr-ı gazab-ı Sultân'ı sâkin ve ümmîd-i rahmet ve mihr-bânî ile kalb-i gam-gîni mesrûr ve mutma'in ola. Pes varup bir latîf vechile temhîd-i mukaddimât-ı i'tizâr ve rızâsını tahsîl bâbında kemâl-i cehd ü dikkati der-kâr eyleye.

Yirmi dördüncü: İhtimâm-ı rızâ-yı Sultân'ı tahsîl itmek üzere ola ve anın kâbiliyyet-i husûli dört emre meşgûl olmağiledir:

Biri oldur ki Pâdişâh her ne söylerse eger muhâlif-i şer'-i mübîn olmaya, tasdîka müsâra'at eyleye.

İkinci, re'y ü tedbîrine muvâfakat eyleye.

Üçüncü, menâkıbını her yerde âşikâr eyleye.

Dördüncü, makâbih u mesâvîsine sıfat-ı setr ve ketmânı perde-dâr eyleye.

Yirmi beşinci: Ketmân-ı esrâr-ı Pâdişâhî bâbında ziyâde cidd ü cehd ide [41b] ki 'umde-i âdâb ve asl-ı erkân olup egerçi evveli zehr-i helâhil gibi telhdir ammâ

ümmîddir ki sabr u sebât anı mânend-i şehd ide. Ferdâ bu bâbda sûret-i ictihâdı bir vechile nümâyân itmek gerekdir ki mülâzımân-ı der-gâh muttali' oldukları ahvâl-i zâhireyi dahi bi-hasebi'l-ımkân ketmân üzere olmağa müdâvemet ve idmân eyleye, tâ ısrârı vâcib olan esrârın ağıyârdan himâyetini sehl ve âsân eyleye. Ve çün Sultân anın ketmân-ı esrârda mertebesin rûşen ve âşikâr bile, ahvâlden birinin nâ-mahreme izhâr olunduğun işitse mahall-i i'timâd olanlardan niçesi töhmet ve irtidâd buldukda ol berekât-ı haslet-i ketmân ile hâ'iz-i havze-i sedâd ve fâ'iz-i fevz ve reşâd ola. Ve eger 'ıyâzen-billâh kuvvet-i mutasarrıfı [42a] za'f üzere olup ketmân-ı esrâra iktidârı olmaya, günâh-ı ifşâdan berâ't-i sâhet-i zimmeti mukarrer ise dahi isnâd-ı töhmet olunup vâkı'-ı mevki'-i helâk olması mutasavverdir.

Beyt

Ne dimiş gör ol feylesof-ı cihân
Gerekse serin, itme sırrın 'ayân

Nakildir ki bir Pâdişâh-ı 'âlî-mikdâra bir hakîm-i nâm-dârdan taleb-i vasıyyet ve iltimâs-ı nasîhat eyledi. Hakîm eyitdi:

“*Ey melik, 'Cemî'i nesâyih ve vesâyâ et'ta'zîmü li-emri'llâhi ve 'ş-şefakati 'alâ halkı'llâh.*”¹¹³ kelime-i 'ulyâları mazmûnunda münderic ve mündemicdir, şöyle ki icrâ-yı ahkâm-ı umûrda bu iki kelimeyi düstûr idinesin. 'Irz u vakar-ı saltanatın 'adl ü kerem ile mestûr kalup 'âlemde eylüğüle dâstân u meşhûr olasin.

Rubâ'ıyye

Ey tâze yigit, gör ne dir ol pîr-i vakûr
[42b] Şol nüktede kim odur hemân asl-ı umûr
Hakk'a edeb ile dur, 'ibâdet eyle
Halka kerem it, şefkati idin düstûr

Pâdişâh eyitdi ki:

“*Hakîm-i hûş-yâr, 'adl ü siyâset bâbında lü'lü-i şâh-vâr gibi birkaç nükte âşikâr eyleye tâ gûş-i hûş-mende yâdigâr kala.*”

¹¹³ جميع نصاب و وصايا الطعظيم لامر الله واشفقة علي خلق الله = “Allah’ın emirlerine karşı saygı göstermek, yerine getirmek, Allah’ın yarattıklarına şefkatle muamele etmek.

Hakîm eyitdi:

“Âdem katline bahâne-cûyân olma ki harâbî-i beden-i insân âsân deĝildir. Meger üç kimsenin katlinde ki cumhûr-ı ‘ukalâ-yı ‘âlem seni ma'zûr ve müsellemler tutsalar gerekdir. **Evvel:** Bir vezîr-i zâlimdir ki tîşe-i cevr ü sitem ile bünyâd-ı mülk ü saltanatında rahneler peydâ eyler tâ âheste âheste inhidâm virüp kavâ'id-i saltanat vücûd-ı habâset âlûdî ile kıyâm tuta. **İkinci:** Bir 'âmildir ki cem'-i mâlda [43a] ra'iyete taleb-i mezâyâ ile cevr ve eziyyetler gösterür. **Üçüncü:** Bir hem-râz-ı hıyânet-perdâzdır ki esrâr-ı vâcibü'l-ısrârını kendü mahremine âşikâr eyler.”

Hikâyetde gelmişdir ki Nûşirevân-ı 'âdile, “Fülân kimse sırrını izhâr eyledi” didiler. Buyurdu ki: “Onu hâke pinhân eylen. Tâ râz dahi pinhân kala.”

Kıt'a

Her ki sırr-ı Şâh'ı pinhân tutmıya

Yeğdür anın hâke pinhân olması

Saklarisen sırrı sağ kalur serin

Sır serün hoşdur nigeş-bân olması

Getürmüşlerdir ki bir Pâdişâh, mülâzımân-ı der-gâhından birine, “Sana bir râz 'ayân itsem gerekdir. Ol şartile ki kimseye dimeyüp cân gibi pinhân tutasın.” didi. Ol eyitdi: “N'ola râz-ı Pâdişâh'a tâ derûn-ı cânda [43b] cây-gâh ideyin.” Pâdişâh dahi, “Hâlâ birâderimden hâ'if ü endiş-nâkim. Andan bana zarar zâhir olmazdan mukaddem ben anı def' ü ref' idüp izâle-i gamm itmek isterin. Bu sırrı ziyâdece muhâfazat idesin ve ahvâl-i birâderime dîde ve gûş olup her ne gûne hareket iderse bana hikâyet idesin.” didi. Mülâzım sûretâ kabûl itdi ve zemîn-bûs olup gitdi. Ammâ hîn-i fırsatda birâder-i Şâh'a kazıyyeden haber virüp, birâder-i Şâh dahi andan minnet-dâr olup, “El-hakk üzerimde hakkın sâbit oldu. Beni bed-hâhımdan haber-dâr itdin.” didi ve kendüyi isâbet-i zarar-ı Pâdişâh'dan saklamakda mübâlagalar der-kâr itdi. Hikmet, Hudâvend-i Perverd-gârındır. Bu esnâda Pâdişâh [44a] vefât idüp esâs-ı saltanat vücûd-ı birâderi ile sebât bulıcak, fi'l-hâl kâşif-i râz olan mülâzımı taleb idüp başın kessünler deyü fermân eyledi. Mülâzım feryâd u efgân idüp, “Ey Melik, günâhım nedir?” didi.

Pâdişâh eyitdi: “Müteveffâ olan birâderimin üzerinde bu kadar hukûk-ı in’âm ve ihsânı variken küfrân idüp râz-ı pinhânın bana ‘ayân eyledin. Benden sana i’timâd nice kâbiliyyet bulur?” Pes mikdâr-ı yek-sâ’at ana emân ve fırsat virmeyüp katle yetürdi ve eger ketmân-ı râzda sarf-ı makdûr ve cehd-i belîğ itmiş olaydı böyle bî-hûde yere tu’me-i tîg-i bî-dirîğ olmazdı.

Beyt

Didüm ol pîr-i harâbâta, nedür râh-ı savâb
Eline câm-ı mey aldı ve didi, söyleme râz

[44b] Ammâ ri’âyet-i cânib-i nefis bâbında yedi şart himâyet olunmak gerekdir. **Evvelkisi:** Şol hediyeyi ki almak ma’kûl olmaya, almakdan ictinâb eyleye ve şol yere ki hediyeye virmek münâsib olmıya, me-bâdâ ki irtikâb eyleye tâ dünyâda bed-nâm ve bî-mikdâr ve âhiretde rüsvây ve şerm-sâr olmaya.

İkinci: Mâdem ki elinde kudret vardır herkesden def’-i isâbet ü isâ’et ve her şahsa ihsân ve ‘inâyet eyleye.

Üçüncü: Bülend-himmet ola ki herkesün nazar-ı selâtînde hürmet ve i’tibârı kendü himmet ve mikdârıncadır. Ve her ki sıfat-ı ‘ulüvv-i himmet ile ârâste ola, her âyîne nefis-i nefîsini tama’-ı mâl ü menâl-i dünyâ ile ki gâyet hasîsdir, tahkîr u izlâl itmez. Ve kem ü bîş fâ’ide ve ‘â’ide tahsîlînde ‘îrz-ı şerîfîni pây-mâl itmez ki mâl-ı dünyâ bî-i’tibâr **[45a]** ve mansıb u mertebesi fânî ve nâ-pây-dârdır.

Dördüncü: Hıdemât-ı Pâdişâhî’de olanca himmeti buna masrûf ola ki mukaddimât-ı sa’y ü dikkati ne kendüye ve ne sâ’ir halka cefâ vü eziyyet netîcesin vire. Belki hem kendüye mûcib-i refâhiyyet ve hem sâ’ire mûris-i âsûdegî ve râhat ola.

İmâm-ı Hüccetü’l-İslâm <İmâm Gazâlî> buyurmuşdur ki: “‘Aceb bed-bahtdır ol ki rızâ-yı mahlûk için kendüsün gazab-ı Hâlik’e sezâ-vâr ve ferâgat-i Sultân için bu kadar mezâlimden boynuna dünyâdan ağır bâr ve nefis-i ‘azîzini güzâfına lâyıq-ı nâr-ı bevâr ider.”

Kıt’a

Rızâ-yı enâm için öz nefisini
Gel itme sezâ-vâr-ı haşm-ı Hudâ

Olar buldu sâyende râhat, velî
Sen oldun giriftâr-ı dâm-ı belâ

Beşinci: Kadr-i tasarruf u ihtiyâr ve kıymet-i temekkün ü iktidârı [45b] bile ve şöyle eyleye ki cünûd-i hâdimü'l-lezzât hüçüm ve sademât-ı zelâzil-i fevât feyz-i gumûm itmedin, zikr-i cemîl ve eser-i hûb yâdigâr koya.

Altıncı: Kendü câh u ihtişâmına mağrûr ve 'izzet ve ihtirâmına mu'temid ü mesrûr olmaya ki dehr-i gaddâr düşmen-i dost-rûluğile mevsûf ve seyr-i seyyâr-ı nâ-sâz-kâr tünd-hûluk ve cefâ-cûluk ile meşhûr ve ma'rûfdur. Zemân-ı kalîlde 'ahd-nâme-i devleti dürüp bükür ve safha-i 'izzet ve sa'âdet üzere nâ-murâdlık rakamın çeker, devleti lettine ve sa'âdeti sû-i 'âdetine değmez.

Kıt'a

Olma mağrûr-ı mâl ve devlet ü câh
Bî-vefâlıkda şöhdür bu cihân
Öldürür bir nefesde besledüğün
Virdüğünü alır yine ol ân

Yedinci: Mümkün olduğu mikdâr itmâm-ı hâcât-ı halkda sa'y ü gûşîş-i bisyâr [46a] eyleye ki bereket-i takarrüb-i mülûk ve semere-i mülâzemet-i selâtin oldur ki 'avâmm u havâssa feyz-i fevâ'id-i lutf u mürüvvet ve hurd u büzürge neşr-i mevâ'id-i 'avâ'id-i ihsân ve 'inâyet eyleye ve yakîn bile ki nîk ü bedden kişi ne eylerse kendüye eyler ve fâ'idesi yine ana 'â'id olur. Ekâbir-i ashâb-ı devletden biri buyurdu ki: “*Dirîgâ 'ömr-i 'azîzimden bu denlü müddet dûr u dirâz içinde kimseye lutf u mürüvvetim çâre-sâz idemedüm.*”

Mülâzımlarından biri eyitdi: “*Ale'd-devâm feyz-i ihsân u in'âmınız 'âmm iken ve havâss u 'avâmm-ı vilâyet ni'am-ı mürüvvetinizden hazz-ı temâm almışiken ma'nâ-i kelâmınız ne ola ki kimseye iyilik idemedüm buyurursuz?*”

Buyurdu ki: “Ben râst söyleyem. Ol delîl ile ki Hazret-i 'Alîm-i 'allâm 'azze ve celle, kelâm-ı mu'ciz-nizâmında ‘În ahsentüm ahsentüm li-enfûsiküm.¹¹⁴’ [46b] buyurur. Ya'ni halka iyilik iderseniz fi'l-hakîka kendünüze iyilik itmiş olursuz. Pes çün hâsiyyet-i ihsân nefis-i sâhibine râci'adır. Hakîkatde ben halka itdüğüm ihsân ve mürüvveti ancak kendü nefsimе itmişim. İsâ'et bâbında dahi ‘Ve in ese'tüm fe lehâ.¹¹⁵’ buyurur. Ya'ni halka yaramazlık iderseniz fi'l-hakîka kendünüze yaramazlık itmiş olursuz.”

Mesnevî

İyilik eyle, elde kudret variken
Kemliği terk it, mürüvvet variken
İyilik iden nice iyilikler bulur
Kemlik iden nice kemlikler bulur

Ammâ ri'âyet-i taraf-ı ra'iyet bâbında bilmek gerekdir ki mâl ü câhdan garaz istirzâ-yı Pâdişâh ve ferâgat-i müte'allikân-ı bâr-gâhdır. Belki aksâ-yı murâd ve asl-ı maksûd ri'âyet-i 'ibâd ve 'imâret-i memâlik ü bilâddır. Ve 'alâ-küllî hâl cânib-i ra'iyet ri'âyet olunmak [47a] ehemmi-mühimmât-ı din ü devletdir ve bu ri'âyet vücûdu iki şart vücûduna mevkûfdur.

Şart-ı evvel: Muhâfaza-i hâl-i ra'iyette be-gâyet ihtimâm ve dikkat eyleye ve her-bâr imdâd ve 'inâyet ile hâl ü haysiyyetlerine isti'dâd ve kudret bahş ide tâ işlerinden ferâgat ihtiyâr itmeyeler ve vatan-ı me'lûflarından firârı sezâ-vâr görmeyeler.

Şart-ı sâni: Zulm-i zalemeyi anlardan dûr u mehcûr tuta ki ekâbir-i selef, ra'iyeti gûsfende ve ehl-i ihtiyâr ve irâdeti şubân-ı¹¹⁶ hûş-mende teşbîh ü tanzîr ve Pâdişâh'ı sâhib-i gûsfend diyü takrîr ve ta'bir itmişlerdir. Nitekim sâhib-i gûsfend, gûsfendi şubâna teslîm ve emânet eyledikde sibâ'-ı ziyân-kârdan muhâfazat ve kendü çerâ-gâhında terbiyyet bâbında kemâl-i vasıyyet ve netâyic [47b] ve mahsûlât tahsîl itmekde şubândan taleb-i sadâkat ider. Pâdişâh-ı memleket dahi ra'iyetini erkân-ı

¹¹⁴ ان احسنتم احسنتم لا انفسكم = “Eğer iyilik ederseniz kendinize etmiş olursunuz.”, **Kur'ân-ı Kerîm**, İsrâ, 7 (Âyetin tamamı değil, yalnızca bir kısmıdır).

¹¹⁵ وان اسأتم فلها = “Ve eğer kötülük ederseniz yine kendinize etmiş olursunuz.”, **Kur'ân-ı Kerîm**, İsrâ, 7 (Âyetin tamamı değil, sadece bir kısmıdır).

¹¹⁶ Kelimenin sözlükteki yazımı شويان şeklindedir. Metinde ise شبان şeklinde yazılmıştır. Metne sadık kalarak kelimeyi “şubân” şeklinde almayı tercih ettik.

devletine te'kîdât-ı bisyâr ve tehdîdât-ı bî-şümâr ile sipârîş eyleye tâ anlar ri'âyet-i ra'ıyyetde kemâl-i re'fet ve şefkatlerin der-kâr idüp dest-i sitem-kârân-ı sibâ'-girdârdan muhâfazat ve itmâm-i mesâlih-i dîn ü dünyâları için vufûr-i sa'y ü dikkatlerin izhâr eyleyeler ve kabz-ı 'öşr ve harâc-ı şer'îde hadd-i mer'îden tecâvüz itmeyeler ki bu ma'nâ mûcib-i harâbî-i memleket ve bâ'is-i ta'attul u vahşet-i ra'ıyyetdir.

Mesnevî

Eyledi çün seni Hakk halka şubân
Anlara gürg-i sitemden vir emân

Hiç hoş görmez o kim 'âkıl ola
Kurd koyunda, şubân gâfil ola

Ve çün erkân-ı devlete müte'allika olan âdâb-ı icmâliyyeden bir niçe kelimât-ı hikmet-[48a]nikât zikr ve takrîr olundu. Hâlâ ümerâ vü vüzerâ vü ashâb-ı kaleme mensûbe olan şerâ'itden ba'zı nasâyih-i menfa'at-simât ketb ve tastîr olunur tâ ma'lûm-ı ashâb-ı zamîr ola. Ümerâ-yı nâm-dâr ve muhâfızân-ı şecâ'at-şi'âra lâzımdır ki bu oniki şartı cân ile nigâh-dâr olalar.

Evvel: Hukûk-ı veliyy-i ni'metleri muhâfazasında kemâl-i dikkat izhâr ideler ve tarîk-i hilâf ve 'inâda gitmekden ziyâde ihtirâz üzere olalar ki mukaddimât-ı küfrân-ı ni'met müntic-i netâyic-i hüsrân-ı dünyâ ve âhiretdir. Kâfir-i ni'met ve nâ-sipâs olanlara hergiz murâd-ı zamîre vusûllerin ihsâs itmezler ve hem-vâre merdûd-ı nazar-ı nâss olup mülûk-i etrâf-ı cihândan biri anlara i'timâd tarîkine gitmezler. Vâkı'â veliyy-i ni'metine 'âsî vü 'âkk [48b] olan gayrun i'timâd ve i'tikâdına niçe liyâkat ve istihkâk bulur.

İkinci: Eger giriftâr-ı nekbet ve hizlân olalar, hakk-ı ni'met-i Sultân'ı ferâmûş itmeyeler ve dâ'imâ bu beyt-i dil-pesendi âvîze-i gûş-i hûş ideler;

Beyt

Veliyy-i ni'meti hakkın ferâmûş itse kişi
Revâ ki nekbet ve hizlân ola hemîşe işi

Hükemâ dimişlerdir ki kişide ‘âlâmet-i mürüvvet, eger veliyy-i ni‘metinden bir mekrûh ve bir mazarrat isâbet eyleye, anı lutf u ihsân ve ‘inâyet bilüp efrâd-ı âferîdeden bir ferde şikâyet itmekdir. Tâ edâ-yı şükr-i ni‘met itmiş ola.

Beyt

Ne mümkün yüz cefâyla beni senden cudâ kılmak
Düşer mi âşıkâ bir zahmile yârinden ayrılmak

Hikâyet iderler ki, bir hâce-i sa‘âdet-mendün bir gulâm-ı kâfi ve hired-mendi varidi. Bir gün hâce anınla bâğ [49a] temâşâsına gitdi. Bâğ temâşâ iderek bir bostâna yetdi, bir hıyâr koparup gulâma virdi ki yiye. Gulâm dahi bıçakla soyup rağbet-i temâm ile ki tenâvüle âgâz itdi, hâce dahi ârzû idüp gulâmdan bir pâre aldı ki tenâvül eyleye. Gördü [ki] zehr-i helâhil gibi be-gâyet telhdır. Eyitdi:

“Ey gulâm, böyle meyveyi bu rağbet ile niçe tenâvül ve merâretinden tegâfûl eylersin?”

Gulâm eyitdi:

“Ey hâce, âhir senün elinden aldım. Nice neşât u rağbet ile yemem ki bu âna dek hân-ı ihsânından hezâr cerb ü şîrîn tenâvül eyitdim. Şimdi bir lokma-i telh için tegâfûl itsem ‘aceb midir?”

Kelâm-ı gulâm hâcesine hoş gelüp, “Çün edâ-yı şükr-i ni‘met eyledin, bundan böyle seni mezellet-i ‘ubûdiyyetde komayam.” didi ve [49b] ve mâlından¹¹⁷ âzâd idüp in‘âm-ı bî-şümâr ile dil-şâd eyledi.

Üçüncü: Himmetleri şöyle ola ki mâlı mutasarrıf oldukları câhdan tahsîle sa‘y ideler, Şâh’dan değil. Ya‘ni çün tasarruf u iktidâr kabza-i ihtiyârlarından ola, kesb-i mâl ü menâle kendü nefsleri ile mübâşeret ideler. Ve mâl-ı Pâdişâh’a tama‘ itmeyeler ki mâl herkesün mâhbûbu ve cân gibi kulûbün matlûbu ve mergûbudur. Ve ma‘lûm-ı ehl-i ‘âlemdir ki âharun mahbûbuna tama‘ mücerred mûris-i kudûret ve elemidir.

Hükemâ dimişlerdir ki, selâtından nefsi menâfi‘ talebi ile dem-sâz olmayup, belki esbâb-ı menâfi‘ deryûze ve niyâz itmek gerekdir ki ele girürse anınla tahsîl-i mâla çâre-perdâzlık mümkündür.

¹¹⁷ “ve mâlından”: Metinde mükerrerdir.

Dördüncü: Cem‘-i esbâb u emvâlden murâdları mücerred hazz-ı nefsleri [50a] olmayup teksîr-i râhat ve âsâyîş-i Pâdişâh ve tevfir-i zînet ve ârâyîş-i bâr-gâh kasdı dahi hem-râh-ı ‘azîmetleri ola ki bu nev‘ hareket, edebe mahmûl olmağa ehakk ve hakk-şinâslık mefhûm olmağa akreb ve elyaktır. Belki gamz-ı hussâd-ı şekâvet-esserden selâmet, bu sûretten gayrıda mutasavver değildir.

Beşinci: Levâzım-ı devlet ü cihândârî ve merâsim-i saltanat u şehriyârîde Pâdişâh‘a teşebbûhden ziyâde hazer, belki me‘âkil ü meşârib ve melâbis ü merâkibde dahi mazanne-i şirket olanlardan güzer eyleyeler ki terk-i edebe mahmûl olduğundan gayrı yümkin ki hussâd-ı bed-nihâd bunların dimâğına sevdâ-yı saltanat fesâd virmişdir deyü hâtır-ı Pâdişâh‘a i‘tikâd virmiş olalar. Âteş-i hışm u gazabla sûz-nâk olmaları mukarrer, belki garîk-i lücce-i [50b] helâk olmaları mutasavverdir.

Altıncı: Sultân‘dan sâdir olan her kârı ki şer‘e muvâfık ve sâz-kâr ola, medh ü pesend-i bî-şümâr eyleyeler ve cemî‘ ‘ukalâya ma‘lûmdur ki dünyâda her emrûn iki vechi vardır; biri cemîl ve biri kabîhdir. Pes her emrûn vech-i cemîlin bulup hâtır-ı Pâdişâh‘a anı ilkâ ideler. Eger maslahat hâsıl ola febihâ. Eger olmaya, tedbîrât-ı hakîm-âne peydâ eyleyüp hâtır-ı Pâdişâh‘ı nakîzına iğrâ ve tahrîz ideler.

Yedinci: Eger Sultân muhâlif-i tab‘ bir re‘y ü tedbîr yâ mekrûh-ı ‘akl takrîr ve ta‘bîr eyleye, muvâfakat eyleyeler. Ve ‘ayne‘l-yakîn bileler ki çâker dâ‘imâ Sultân‘a mütâba‘at itmek bi‘z-zarûre vâcibdir ki eger Sultân‘dan kendü murâdına taleb müsâ‘adet ide resm-i tâbî‘iyyet ve metbû‘iyyet mürtefi‘ [51a] olmak mukarrer ve bu üslûb üzere nizâm-ı ahvâl-i memleket gayr-ı müyesser olur.

Sekizinci: ‘İzzet ihtirâmıyla mübâhî ve mesrûr ve iltifât-ı Pâdişâhî ile hod-bîn ve mağrûr olup dâ‘ire-i edebden dûr olmayalar. Ferdâ Sultân tarh-ı tekellûf idüp, bunlardan birine hitâben, “*birâder*” edâsın itse edeb[e] ri‘âyet idüp mukâbelede “*Buyur Pâdişâh‘ım*” diye. Ve birine dahi mezîd-i mahabbet yüzünden “*ferzendüm*” nidâsın virse, “*Yok bu hitâba kudret ü dest-gâhum.*” diye.

Beyt

Şâh tarh-ı tekellûf itse dahi
Haddüni bil, tecâvüz itme ahî

İtmesün bende Şâh'dan yeğlik
Kula kulluk düşer beye beğlik

Dokuzuncu: Ümerâ ve muhafızân-ı memleketden biri, her ne kadar emek-dâr ve ihtiyâr olursa yine 'atebe-i 'ubûdiyyetden kadem bîrûn itmeye ve andan [51b] umûr-ı siyâsât-ı Pâdişâh'a benzer bir kâr zuhûra makrûn olmaya ki, olursa mekrûh-ı tab'-ı şerîf-i şehriyâr olup eger ol hinde izhâr eylemezse kalbinde muhkem ve üstüvâr tutup niçe rûzgârdan sonra âşikâr idecektir.

Mesnevî

Özin bilmek kişiye hoş 'ameldür
Ulusun bilmeyen ölür, meseldür
Bir iklîme iki Sultân oturmaz
Vakâr-ı saltanat şirket götürmez

Hikâyet olunur ki Sultân Mahmûd-ı Gaznevî'nin birâderi kendü direm-harîde kullarının birisinden günâh-ı 'azîm ma'lûm idinüp buyurdu tâ tutup eyüce te'dîb itdiler. Gulâm dahi fırsat bulup tazallüm ü şikâyet ile der-gâh-ı Pâdişâh'a girdi ve hâl-i zârından huzûr-ı Şâh'a haber virdi. Pâdişâh fi'l-hâl emr eyledi tâ tabl u nakkâre [52a] ve kûs u 'alem cemî'-i esbâb-ı haşmet ve levâzım-ı saltanatı birâderinin evi kapusuna iletdiler. Birâderi çün hâli müşâhede kıldı, nihâyet-i havf ve ıztırâbından bir nefes tevakkuf idemeyüp der-gâh-ı Şâh-ı kâm-yâba geldi ve seri niyâz-ı zemîn-i huzû'a koyup; “*Âyâ bendeden ne cürm sâdır ve ne gûne günâh zâhir oldu ki Pâdişâh-ı 'âlem-penâh, esbâb-ı saltanat ve pîrâye-i bâr-gâhların bende-hâne kapusuna göndermişler?*” didi.

Sultân buyurdu ki: “*Çün esbâb-ı saltanat evün kapusuna gelmek senden cürm-i 'azîm sâdır olduğunu müş'ir imiş, yâ niçün hâssa-i bâr-gâh-ı saltanat olan siyâsete küstâh-âne cür'et eyledin? Hakk te'âlâ hazreti kullarının hükûmetini ben kuluna sipâriş itmişdir tâ mâlikin hakkını memlûkden [52b] ve memlûkün hakkını mâlikden alam. Ferdâ hizmetden tegâfûl ve ri'âyet-i 'ibâdullâhda zerre tekâsül revâ görsem berfehvâ-yı şerîf-i 'Ve lâ tezîrû vâziratün vizra uhrâ.¹¹⁸' gayr benim günâhımdan sorulmayup cümle için ben mes'ûl olam. Hâl-i gulâmını bana i'lâm itsen ihkâk-ı*

¹¹⁸ و لا تزروا وزارة و زر اخرى = “Hiçbir günahkar diğerinin günâhını çekmez.”, **Kur'ân-ı Kerîm**, Zümer, 7 (Âyetin yalnızca bir kısmıdır).

hakkda ihtimâm itmez miydîm? Hâlâ ne câ-yı kelâm ve mahall-i hısâmdır ki imzâ-yı muktezâ-yı gazab itsem işün temâm olurdu.” didükde, erkân-ı devlet ve a’yân-ı hazret yir yirden pây-bûsân ve şefâ’at-künân olup elf cehd ile birâderine emân ve hâtır-ı müşevveşine bir pâre sükûn ve itmînân virdiler.

Rubâ’iyye

Her ol iş ki mahsûs-ı şâhân ola
Gerekmez ki ma’ûl-i a’yân ola
Mülûk âsitânında olmak dilîr
Düşer ger helâk-i dil ü cân ola

[53a] Onuncu: Çün umûr-ı sipâh ve leşker anların zimmet-i himmetine tefvîz olunmuşdur, şöyle gerekdir ki Sultân’ı dâ’imâ terbiyyet-i leşker-i şecâ’at-eser ve tehyi’e-i esbâb-ı sefere iğrâ ve tahrîz ideler ki ‘âlem mahall-i hâdisât olup kim bilür ki ferdâ ne zâhir ve hâdis ve fitne kangı tarafdân münba’is olur. Pes fehvâ-yı “*Lâ mülke illâ bi’r-ricâl ve lâ ricâle illâ bi’l-mâl.*¹¹⁹” Sultân kânûn-ı mukannen ve şart-ı ma’lûm u mu’ayyen üzere cem’-i mâla iştigâl itmese vakt-i zarûretde ‘âciz ü hâtır-perâkende olması nısf-ı nehârdan rûşen ve tâbendedir.

Beyt

Olur mâl ile cem’-i leşker müyesser
Olur leşker ile vilâyet musahhar

Hikâyet olunur ki selâtından biri ümerâsından bir cemâ’at ile muhâveret ve ahvâl-i mâl ve leşker bâbında **[53b]** müşâveret eylerdi. Cümleden birine müteveccih olup eyitdi:

“Ben bu bâbda mütehayyirem ki eger cem’-i mâl eyleyem, leşker müteferrik ve perîşân olur ve eger terbiyyet-i sipâh ve leşker eyleyem mâla kemâl-i noksân gelür.”

Ol eyitdi:

¹¹⁹ ملك الا با لرجال و لا رجال الا با لمال = “Mal mülk adamlâ (insanla) olur; insan (ordu) dediğın de ancak mal mülkle olur.”

“Pâdişâh’ım, cem’-i mâl eyle ki şimdiki hâlde eger leşker perâkende ola, bir vakt ki anlara muhtâc olasın ‘arz-ı mâl itdüğün gibi bâ-hezâr ibtihâc üzerine cem’ olurlar.”

Sultân eyitdi:

“Bu da’vâya delîlün var mıdır?”

Emir eyitdi: *“Hâlâ bu hânede ki bir meges peydâ değildir, buyur tâ pür-‘asel bir kâse getüreler ki hezârî hüveydâ olsa gerekdir.”*

Vâkı’â fermân-ı Sultân ile ‘asel hâzır olunca yer yerden bölük bölük megesler zâhir olup kâsenün girdâ-girdin [54a] pergâr-vâr dâ’ir olmağa âgâz itdiler. Sultân, re’yine sâbâş-gûyân olup birinden dahi hemân bu hâli su’âl itdi.

Ol eyitdi:

“Pâdişâh’ım cem’-i leşker eyle ve terbiyyetlerinde noxsân koma. Tâ senden bî-huzûr ve rencân olmayalar. Şâyed bir vakt ki cem’iyyetlerine muztarr olasın rencîdelikleri âsârın izhâr eyleyüp da’vetüne icâbet itmeyeler ve ne denlü ‘arz-ı mâl ü menâl itsen zerre iltifât ve rağbet göstermeyeler.”

Sultân eyitdi:

“Da’vânı delîl-i rûşen ile itkân eyle.”

Emir eyitdi: *“Delîlüm var ammâ şeb irişdükde makâm-ı ‘arza yetişdürem.”*

Çün şeb oldı Pâdişâh buyurdu, tâ emîr-i ma’hûdı ihzâr ve delîl-i da’vâsın istihbâr itdiler.

Emir eyitdi: *“Pâdişâh’ım buyurun [54b] tâ pür-‘asel bir kâse getüreler ki sözüümüzün nümûdârı zahir ve bedîdâr ola.”* El-hakk çün ‘asel geldi, bir taraftan bir meges baş göstermedi.

Emîr eyitdi: *“Üşte Pâdişâh’ım gönüller ki bî-huzûr ve rencân olup zulmet-i şeb-i i’râz ve nefretde zâr u nâlân olalar, her çend ki ‘arz-ı mâl ü menâl-i firâvân oluna gice megesler ‘asele meyelân itmedükleri gibi anlar dîde-i rağbet ile dahi nigerân olmayacaklardır. Ve bu bâbda bir hikâyet tutaram. Eger hazret-i Sultân’dan icâzet ola, şeref-i istimâ’ bulsun.”*

Çün icâzet oldu, Emir eyitdi:

“Sevâbık-ı ezmânda iklîm-i Mısır’da bir Sultân varidi ki dâ’imâ cem’-i mâla sa’y ü dikkat ve terbiyyet-i sipâh ve leşkerden iğmâz u gaflet iderdi. Mâldan [55a] kalîl ve kesîr her ne ki cem’ olunup ele gelürdi, hazînesinde sanduklara doldurup muhâfazasında cidd-i temâm ve hurs-ı mâ-lâ-keâm kılurdu. İttifâkâ Emîr-i Şâm bu esnâda terbiyyet-i leşker ve tertîb-i hıyâm idüp dâ’iye-i harb ü darb ve hevâ-yı intikâm ile müteveccih-i Mısır oldu. Haber erkân-ı devlete yitdükde müşâvere-künân der-i bâr-gâh-ı Sultân’a gelüp, ‘Hâlâ Emîr-i Şâm sarf-ı mâl-ı bisyâr ve cem’-i leşker-i bî-şümâr idüp meydân-ı harb ü kâr-zâra geliyor. Sizde sipâh ve leşker yok, mukâvemet nice müyesserdir?’ didiler. Sultân bunları hizânesine getürüp ol sîm ü zerle pür olan sandukları gösterdi ve didi ki ‘Benüm sipâh ve leşkerim bu sanduklar içinde mahfûzdur. Her gâh ki [55b] murâd idinem fi’l-hâl taşra gelüp mu’âvenet ve imdâdum ile mahzûz olurlar.’ Erkân-ı devlet gûş idüp bi’l-cümle hâmûş oldılar. Bu esnâda Emîr-i Şâm sipâh-ı tünd-i hûn-âşâm ile Kâhire-i Mısır’a girüb darb-ı şemşîr ile kal’a ve ahâlîsini ve ol sandukları kabza-i tasarruf u teshîre çekdi ve eyitdi ki: ‘Eger sanduklarda olan sîm ü zer ile cem’ ve ri’âyet-i sipâh ve leşker ideydi; hâlâ bu tefrikaya mazhar olmak âsân vehile mutasavver olmazdı.’ Ammâ çün sıfat-ı hisset mâni’-i îsâr ve sahâvet olmuştur, ne kadar hâr u zâr olsa kâr-ı ‘aceb değildir ki dimişlerdir:

Mesnevî

Olmasa nusret-i sahâvet-i Şâh
Süst olur cenge dest ü pâ-yı sipâh

Lutf ile leşkerî bulur dil ü dest
Hissetile n’ola, görür ser şikest

Ceyşi cûd itse leşkere yârî
[56a] El virür devlet-i cihân-dârî

Onbirinci: Berây-ı salâh-ı mülk münhîler ve câsûslar havâle eyleyeler, tâ ahbâr-ı cevânib ü etrâfi bî-tereddüd istikşâfa sâ’î ve vukû’ı üzere ihbâr hıdmetini mürâ’î olalar. Ve her ne taraftan ki fitne zuhûr eyleye tedârük-i mühimmât-ı umûra takayyüd fâ’idesin iş’âr itmek ile hâb-ı gaflet ile âlûde olan kulûbı bîdâr ideler.

Getürmüşlerdir ki Sâhib bin ‘Îmâd, Fahrûddevele-i Deylemî’nin mülâzım-ı bâr-gâhı ve vezîr-i ‘adâlet dest-gâhı olup her rûz âsitâne-i sa‘âdet-âşiyânesine mülâzemet ve düşen mesâlihi telkînde ihtimâm ve müsâra‘at eylerdi. Ve Fahrûddevele’nin ekser-i evkâtda ârâm-gâhı, hevâsı latîf ve hâtır-nevâz olmağile, vilâyet-i Şîrâz idi. İttifâkâ üç gün oldu [56b] ki Sâhib, Fahrûddevele mülâzemetine gelmedi. Çün dördüncü gün geldi. Fahrûddevele su‘âl itdi ki: “*Bu üç günlük tehallüfe bâ‘is ve edâ-yı hudmet-i mülâzemetde taksîr ü tekâ‘üdi mûris ne olmuşdur?*”

Sâhib zemîn-bûs olup, “*Pâdişâh‘ım öte günlerde memleket-i Hitâ tarafından câsûsumuz gelüp, ‘Hitâ Hânı şebâ hengâm vakt-i menâmda erkân-ı devletinden biri ile müşâvere yüzünden bir iki kelâm söyleşdi.’ diyü takrîr itdi. Üç gündür ki müşâveresinde söylediği söz ne ola deyü endîşede idüm. Bugün ‘ale’s-seher bir câsûsumuz dahi gelüp müşâveresinde der-kâr itdüği ma‘nâ ma‘lûmumuz oldu. Meger etrâf-ı memleketinden bir cânibe muhâfaza için ta‘yîn-i leşker itmiş. Muttali‘ olduğumuz gibi cem‘-i hâtır idüp [57a] hâlâ âsitâne-i mülâzemetde hâzır olduk.*” didi.

Gör imdi ol ‘asrda vüzerâ ve ümerânın tefahhus-ı ahvâl-i selâtine takayyüdları tâ bu merteye imiş. Bâ-husûs Hitâ kande, Şîrâz kande? Bu cümle ile bu‘d-i mesâfe anları tecessüsten ‘âciz ve fûrû-mande itmezmiş.

Kıt‘a

Sana sipâriş olundı çü zabt-ı mülk ü diyâr

Gerek ki hâl-i hudûd u sügûra ‘ilmün ola

Misâl-i tîg ser-i fitne-cûyı kat‘ idesin

Siper gibi olasın halka def‘-i tîr-i belâ

Onikinci: Dâ‘imâ fukarâ-yı sitem-dîde ve dâd-hâhân-ı mihnet-keşideyi huzûr-ı Sultân’a getürmekden ibâ itmeyeler. Tâ derd-i dil-i mecrûhların tabîb-i dârüş-şifâ-yı ‘adâlete kendüleri takrîr idüp şerbet-i şifâ nûş ideler. [57b] Ve her emîr ki ra‘iyyet anın heybet-i zulm ü eziyyetinden der-gâh-ı Sultân’a mecâl-i vusûl bulamayalar, ol neheng-i hûn-âşâm misâlidür ki bir âb-ı zülâl içinde karâr tutup leb-teşneler mehâbetinden pîrâmen-i âbı pergâr-vâr çekzinüp itfâ-yı âteş-i ‘ataş itmeğe iktidâr bulamazlar.

Kıt'a

Çün virdi sana Bârî Hudâ kudret ü miknet
Sa'y it ki seninle fukarâ râhat olalar

Zinhâr rızâ virme ki senin sitemünden
Devründe gubâr-ı kadem-i mihnet olalar

Onüçüncü: Mahkûmları ile şöyle zinde-gânî ideler ki hâkimlerinden öyle zinde-gânî umarlar. Hadîsde gelmişdir ki “*Men lâ yerham lâ yürham.*¹²⁰” Ya'ni her ki tarîka-i rahmet ve şefkat gözlemeye, hergiz kimse ana merhamet ve 'âtıfet eylemeye.

Ahbârda [58a] getürmüşlerdir ki, sizden aşağı olanunuza terahhum ve nevâziş eylesen, tâ yukarı olanunuz size şefkat ve bahşâyış eyleye.

Kıt'a

Müdâm ol gam-ı zîr-destân ile
Ki vakt olur anlar zeber-dest olur
Gerekse mesel devr-i gerdûna bak
Ki gâhî bülend ve gehî pest olur

Ammâ edeb-i vüzerâ cemî'-i erkân-ı devlet âdâbından ziyâde olmak gerekdir. Zîrâ der-gâh-ı selâtîn-i 'adâlet-medârda vezâretten düşvâr bir kâr yokdur ki hem-vâre mahsûd-ı sigâr u kibâr olup hussâd-ı bed-endîşleri gâyet bisyâr olur. Ve şol tâ'ife ki menâsıb ve medâhilde anlar ile müsâhim ve müşârik olalar, be-her-hâl rütbe-i rif'atlerine hased tarîkine sâlik olup dâm-ı mekr u hîle-yi güşâde tutalar ve hem-vâre giriftâr-ı belâ olmalarına mutarassıd ve âmâde duralar. Fe-'alâ hazâ't-takdîr vüzerâyâ [58b] terk-i tama' ve teşebbüs-i 'urve-i istikâmetden güzîr yokdur. Ve vahdetde [ve] kesretde âdâb u erkân-ı vezâretten dakîka mühmel komayalar ki kemîn-i nemîme ve si'âyetde mütemekkin şerîr çokdur.

Hükemâ dimişlerdür ki âlâyîş-i hırs u habâsetden pâk-dâmân olana 'ayb-cûyân dahl ü ta'arruza tâb ü tüvân bulamazlar. Nitekim bu matla'-i safâ-te'sîr bu ma'nâya müşîrdür.

¹²⁰ من لا یرحم لا یرحم = Hadîs-i Şerif'in manası şudur. = “Merhamet etmeyene merhamet olunmaz.”.

Kıt'a

Bas güller üzere katre-i nem gibi pâk isen
Cây it felekde mâh-sıfat tâb-nâk isen

Hakîm Büzürmihr'den su'âl itmişler ki: “*Lâyık-ı vezâret kimdür?*”

Cevâbda: “*Müstahkk-ı pâye-i vezâret oldur ki anda dört ve üç ve iki ve bir haslet ola.*” demiş.

Ammâ **dört hasletün** evveli huş-yârlıkdur ki ‘avâkıb-ı umûrı bile. İkincisi bîdârlıkdur ki mahall-i tehlükeden [59a] hazer kıla. Üçüncüsü şecâ’atdır ki tedârük-i mühimmât-ı ma’ârikde lâzımedür. Dördüncüsü sahâvetdür ki dil-haste-gân-ı fakre sıhhat-i dâ’imedür. **Üç hasletün** evveli hademesinden hıdmet-i sâliha nümâyân oldukda mukâbelesinde nevâziş ü ihsândır. İkincisi ribka-i fermândan rakabe-keşân olanlara bezl-i mâl-ı firâvândur ki ber-mûceb-i –*el-insânü ‘abîdü’l-ihsân*¹²¹– her ne denlü âzürde-hâtır olsalar minassa-i nazarlarında sîm ü zer cilve-ger olduğu sâ’at itdüklerine nedâmet çekeceklerdür. Üçüncüsü havâdis-i rûzgâr-ı zûr-kâra müheyyâ durmakdur ki gerdiş-i gerdûn-ı gerdân ber-karâr ve devlet ü ikbâl-i cihân pây-dâr değildir. **İki hasletün** evveli ri’âyet-i cânib-i [59b] Pâdişâh’dır. İkincisi ri’âyet-i cânib-i ra’iyyetdir. Ammâ **bir haslet** hiç kârda Allâh subhânehû ve te’âlâ zikrin ferâmûş itmekdir.

Hadîsde vâriddür ki çün Hudâ-yı te’âlâ, bir beye iyilik murâd eyleye, ana bir vezîri râst-kâr ve bir kedhudâ-yı sâhib-giriftâr virür ki kavâ’id-i ‘adl ü siyâsetden bir nükte ferâmûş eylese, ol vezîr-i sâhib-tedbîr fi’l-hâl tezkîr eyler. Ve eger ferâmûş itmeyüp icrâsına sa’y ü gûşiş itse ol dahi bir cânibden imdâd ve i’ânet eyler. Ve eger Hakk sübhânehû ve te’âlâ bir beye kemlik murâd eyleye, ana bir vezîr-i bed-kirdâr ve bir kedhudâ-yı nâ-hoş-kâr virür ki eger dakâyık-ı ‘adli ferâmûş eylese andırmaz ve eger hâtırında olup imzâ-yı muktezâsına [60a] dikkat itse mu’âvenet ve muvâfakat itmez. Şol vezîr ki sıfat-ı istikâmet birle mevsûf ve hilye-i dîn ü diyânet ile ma’rûf ola, temhîd-i kâr-ı ‘adl ü ihsânda her âyine mu’âvin ve meded-kâr-ı Sultân olur.

¹²¹ عبيد الاحسان = “İnsan ihsanın kölesidir.”

Mesnevî

Meclis-efrûz-ı mülkdür vüzerâ

Olalar çünkü müşfik-i fukarâ

Virselers leyk zulme şöhret ü şân

Kalkar andan fesâhat-i Sultân

Hâlâ âdâb-ı vezâretten on dokuz kelime zikr olunur ki netâyic-i mukaddimât-ı fikr olup iltizâmı elzem ve ihtimâmı emr-i ehemmdür:

Evveli, ri'âyet-i cânib-i Hakk'dur ki cemîf umûrdan akdemdür. Zîrâ her-gâh ki bir vezîr-i sâhib-diyânet cânib-i Hakk'ı ri'âyet eyleye, elbette mülâhaza-i 'âkıbet tarîkine sâlik ve evzâ' vü etvâr-ı nâ-şâyesteden ihtirâz metâ'ına mâlik olsa gerekdir.

İkincisi, [60b] Şâh ve ra'iyet beyninde mertebe-i müsâvât gözlemektir. Şöyle ki hiçbir cânibe ziyâde meyl etmeye ki eger meyli bir tarafa ziyâde ola, zulm ü hayf vâkı' olup ser-â-pâ sa'yı râh-ı hatâda olmak mukarrer ve vezâretde bundan nâzük-âmel olmak nâ-mutasavverdür.

Üçüncüsü, bir kâra ki şürû' kıla, 'âkıbetinde tedkîk-i nazar itmektür ki eger endîşe-i 'âkıbet itmeye, mûris-i nedâmet ve püşt-i dest tu'me-i dendân-ı hasret olmak zâhirdür.

Kıt'a

Bir kâra ki eylemişsin âgâz

Fikr eyle sonun, tegâfûl itme

Sa'y eyle olursa hayr, yohsa

Terk eyle anı, tekâsül itme

Dördüncüsü, bid'at-i seyyi'eyi ref' ve kâ'ide-i hasene vaz' itmektir. Hadîsde gelmişdir; *“Her kim ki bir 'âdet-i hasene vaz' eyleye, anın hasenâtı ve kendüden [61a] sonra anınla 'âmil olanun hasenâtı cümle ana râci'a olur ve her kim ki bir sünnet-i seyyi'e vaz' eyleye anın seyyi'âtı ve kendüden sonra anınla 'âmil olanun seyyi'âtı cümle ana râci'a olur.”*

Rubâ'îyye

Her kim ki ola hıdmet-i Şâh'a meşgûl
İsterse ki ola câlis-i cây-ı kabûl

Dehrün safahâtinden o bir resm itsün
Kim ola Hudâ ve halka resmi makbûl

Beşinci, tedbîr-i umûr-ı memleket bâbında, gencîne-i 'akl u kifâyetin îsâr ve defîne-i fehm ü firâsetin âşikâr itmekdür ki itmâm-ı mesâlih-i dîn ü devletde fevâ'id-i kifâyet-i ashâb-ı vezâret bî-gâyet ve bî-nihâyetdür.

Hikâyetdir ki 'Adudüdevle âl-i büyütden birinin vezîr-i müşîri olan Ebû 'Ali-i Hazrî'ye bî-huzûr ve dil-gîr olup katına bürehne şemşîr ile mukârin bir resûl gönderdi ve resûle şöyle sipâriş [61b] kıldı ki Ebû 'Ali katına vardıkda şemşîr-i bürehneyi öninde koya ve hiç söz söylemeyüp cevâba muntazır ola. Çün resûl müceb-i fermân ile revân olup şemşîr-i 'uryânı Ebû 'Ali önünde kodı. Fi'l-hâl gereği gibi cevâb-ı iz'ân idüp şemşîr yanınca bir kalem-i dü-zebân zamm itdi ve didi ki: "*Şemşîr-i 'uryâna cevâb bu kalem-i dü-zebândır.*" Pes resûl cevâb ile hem-'inân olup 'Adud tarafına revân olduğı sâ'at Ebû 'Ali "*Fursat ganîmetdür*" diyüp, erkân-ı devlet-i 'Adud'a pür-tezvîr nâmeler tahrîr ve cümlesin veliyy-i ni'metleri hakkında küfrânü'n-ni'me kılacak cevâblar takrîr itdi. Şöyle ki "*Bunun jengâr-ı kasd u âzârı mir'ât-ı hâlümüzde âşikâr olmazdan mukaddem biz bunun kâr-ı tedârükin görelim.*" diyüp 'Adud [62a] kıssadan haber-dâr değil iken yek-dil ve yek-cihet hurûc ve bâlâyı kûh-sâr-ı küfrâna 'urûc itdiler. Ve 'Adud'ı tutup mübtelâ-yı bend-i belâ ve haste-i hadeng-i zecr ü 'anâ kıldılar. Ebû 'Ali bu esnâda leşker-i cerrâriyle hücum idüp temâm-ı memâlik-i 'Adud'ı memâlik-i veliy-yi ni'metine munzamm ve kendüsini evvelkiden ziyâde mu'azzez ve mükerrem itdi.

Beyt

Bulur kâr-ı şâhân-ı hikmet-pijûh
Vezîr-i nigû-re'y elinden şükûh

Altıncı, eger Sultân mecma'-ı a'yân u erkânda bir tedbîr der-kâr itse ki muhâlif-i salâh-ı mülk ü diyârdur, gönülden rızâ virmeyüp sûretâ tahsîn ü pesend izhâr itmekdir. Ma'lûmdur ki ârâ-yı 'âlem-ârâ-yı mülûk şol seyl mânendidür ki bir kûh-ı

ser-bülendden çağlayup sahrâya dökile. Ve eger bir şahs tarîkin bilmeyüp yek-bâre [62b] bir tarafa sapıtmak dileye, zabtına kâdir olamayup zevrak-ı mevcûdın gark-âb-ı helâk itmek muhakkakdur. Ve eger râhberân-ı hazm ve ihtiyâtı pîş-kâr idinüp evvelâ cereyânına bi-vechin mâ-müsâ'adet, sâniyâ hâr u hâşâk-i hiyel ile bir tarafına müzâhamet iderse ahrâ ve elyakdur ki berîn takdîr her ne cânibe ki murâd eyleye meyli kâr-ı sehl olur. Ve 'alâ-hazâ'l-kıyâs pâdişâhân-ı hakîkat-şinâsun mutazammın-ı fesâd olan binâ-yı re'y-i bî-bünyâdların kal' u kam' bâbında âlât-ı telattuf ve müdârâ zâhir ve hüveydâ idüp lâ-'alâ-tarîki'n-nehî ve't-tehdîd belki temhîd-i mukaddimât-ı tazarru' vü ümmîd ile hilâf-ı re'ylere olan emsâl ü hikâyât îrâd idüp dil-i sengînlerin nerm ve lutf-i hiyel ü müsâvât-birle hâtırların kendüye [63a] germ itmek gerekdir.

Mesnevî

Olur eylesen râh-ı lutf sülûk
Sühûletle tagyîr-i re'y-i mülûk
Huşûnetle ammâ getürsen nefes
Muhâl olur ol vartadan bâz pes
Pes ol hoş ki evvel müdârâ ola
Reh-i çâre yep yep hüveydâ ola

Yedinci, takarrüb-i şehriyârân-ı nâm-dâr ve kemâl-i kudret ü şevket ve ihtiyâra mağrûr u mesrûr olmamaktır ki mizâc-ı selâfın hem hüküm-i âb u âteşdür. Ve böyle olan mizâca i'timâd nâ-hoşdur. Yakîn ile biline ki her 'amelün hâtimesi 'azl ü nekbet ve her devletün 'âkıbeti letdir. Bir sâhib-i devletden su'âl itdiler ki: "*Kendünüze niçün bir sarây binâ itmezsiniz?*"

Cevâb virdi ki: "*Benüm bu vilâyetde iki sarâyum vardır. Biri, sarây-ı dîvândur ki vakt-i mansıbdâ meskenümdür ve biri, ka'r-ı zindândur ki [63b] hîn-i 'azlde vatanumdur.*"

Matla'

Cihân ikbâli ve idbârının handân u nâlânı
Ne fikr eyler çü olur tarfetü'l-'ayn içre hep fânî

Sekizinci, mâdem ki kâdirdir herkese ihsân itmeğe, ta'cîl ü şitâbdır ki el-fursatu temerru merre's-sehâbdur¹²².

Mesnevî

Andan övündin ki sâkî-i dehr
Câm-ı mey-i devlete koya zehr
Bu devlet ü câha olma mağrûr
Bir kalb-i harâbı eyle ma'mûr

Dokuzuncu, itmâm-ı mesâlih-i ashâb-ı hâcâtta sarf-ı cehd-i bî-pâyân eylemekdir ki kefâret-i mülâzemet-i şâhân kazâ-yı hâcet-i muhtâcândur. Hazret-i Emîrû'l-mü'minîn Hüseyin bin 'Ali –*radiya'l-lâhu anhu ve an ebîhi*– buyurmuşlardır ki “*Yetmiş yıl kûşe-i 'ibâdetde oturmaktan bir sâ'at bir mü'minün itmâm-ı hâcet-i hıdmetinde durmağı yeğ severem.*” Ve Dânyâl [64a] Peygamber'den –*'alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm*– menkûldür ki buyurmuşlar; “*Niçe yıl bir Pâdişâh'un rikâb-dârı oldum ki garazum mücerrred incâh-ı mesâlih-i erbâb-ı hâcât idi.*” Hemçünân sulehâ ve hükemâdan çoğı nazar-berîn ma'na tarîk-i mülâzemet-i selâfîni muhtâr u mer'î tutmuşlardır. Nitekim Şeyh-i kebîrden hikâyet olunmuşdur ki bir günde bir müslümânın hâceti için yetmiş nevbet 'Adudüdevle hıdmetine girmiş ve tîr-i murâdı hedef-i husûle irmemiş. Günün âhirinde 'Adudüdevle eyitmiş:

“*Ey Şeyh, ne 'aceb saht-rûy ersin ki bu denlü âmed ü şüd ile murâdın husûlinden haber istimâ' itmemişiken yine gelüp gitmeden imtinâ' itmezsin.*”

Şeyh eyitmiş ki:

“*Ey Melik, benim murâdum ki tahsîl-i rızâ-yı Rabbü'l-'ibâd idi. [64b] Bi-hamdi'l-lâh ki hâsıl oldu ve yakînüm vardır ki Hudâ-yı te'âlâ benim bu âmed ü şüdümden ki bî-garazdur, râzî ve hoşnûddur ammâ sana andan ne sûd var ki bir müslümânın itmâm-ı hâcetinde ihtimâm itmedin ve bir muhtâcı mahrûm u me'yûs kıldın. Bilmedin ki tâ ehl-i düvel mesâlih-i fukarâyı görmeyeler tûsen-i murâdları anlara me'nûs olmaz.*”

¹²² الفرصة تمر من السحاب = Bulutlar nasıl geçip gidiyorsa fırsatlar da öyle geçer.

Beyt

Kâr-ı dervîş-i müstemendi bitür
Hâcetün pes ne ise hâzır gör

‘Adudüdevle işâret-i Şeyh’den mütenebbih olup bir zemân giryân olduktan sonra, ne kadar hâceti varise görüp hâtır-ı Şeyh’i şâd-mân itmiş.

Beyt

İtmâm-ı murâdâtına sa’y et fukarânın
Kim sen dahi hâcetlûsisin lutf-ı Hudâ’nın

Onuncu: Hemîşe Sultân’ı hayra tahrîz idüp ihsânını bir ferde [65a] tahsîsden gocundura ve ‘âmme-i enâma ta’mîm bâbında ikdâm ve ihtimâmını ser-hadd-i kemâle kondura.

Hikâyetdir ki, Şâh Atabeg’ün vezîri mâl-ı Pâdişâhî’den hayr-ı bisyâr ve fukarâya in’âm u ihsân-ı bî-şümâr iderdi. Atabeg müstevfisine fermân gönderdi ki min ba’d kimseye iktâ’ tahrîr itmeye ve müte’ahhid oldu ki nâ-fermânlığın işidürse hemân sâ’at ellerin kat’ itdüre.

Bir gün yine bir dervîş-i hâcet-mend ol vezîr-i ercmende ‘arz-ı hâl eyledi. Vezîr dahi müstevfiye buyurdu ki: “Fülân âsiyâyı ol dervîş iktâ’ına tahrîr eyleye.” Müstevfi bî-huzûr ve dil-gîr olup hilâfa kudreti olmamağın te’emmül-i kesîr eyledi.

Vezîr buyurdu. “Ne te’emmül idersin? Andan mı korkarsın ki ellerün kat’ ideler? [65b] Korkmaz mısın ki ben seni salb eyleyem?” Haber Atabeg’e irişüp vezîri taleb itdi ve “Müstevfiyi salb etmek murâd idinmişsin. Bâ’is ü bâdî nedür?” didi. Vezîr-i nîk- nihâd eyitdi: “Benim sa’âdetlü Pâdişâh’ım, kulun istedüm ki tnâb-ı serâ-perde-i devletüne mîh-i devâm ile sebât ve istihkâm virem. Bu kulun men’e ikdâm itdi, bâ’is budur. Ne ân ki salbı mûris bir ma’nâ ola.” Atabeg işidince rikkatinden ağlayup mertebe-i vezîr-i ‘âlî ve sahîfe-i hâlini pîrâye-i şeref-i iltifât ile hâlî eyledi.

Tevârîhde mezkûrdur ki Sultân Melikşâh’a, “Vezîrinüz Hâce Nizâmülmülk her sâl hizâne-i ‘âmirenüzden yüz bin dînâr ifrâz idüp ‘ulemâ ve fuzalâ ve sulehâ ve zâviye-nişînâna tasadduk-ı zâ’id kılur ve andan size nev’â nef’ râci’ [66a] ve ‘â’id olmaz ve ol meblağ-ı bisyâr ile şol kadar leşker-i cerrâr ve ‘asker-i bî-şümâr tertîbi kâbil

idi ki hîn-i ihtiyâcda der-kâr olaydı” didiler. Sultân bu sözi Hâce’ye keşf itdükde, Hâce cevâbda; “Benim Pâdişâh’ım râst buyurdunuz, ol meblağ ile tertîb-i leşker-i rûz kâbil ki anlar def’-i düşmene bir zirâ’ tûli şemşîr ve nihâyeti üç yüz endâze yiter tîr ile müheyyâ olurlar. Ammâ kulun ol meblağ altûn ile tertîb-i ‘asker-i şeb itmişem ki evvel-i şebden sabâha dek der-gâh-ı Hazret-i Allâh’da kadem-i sıdk ile kâ’imler ve senün için du’â-yı hayr edâsında dâ’imlerdir. Himmetleri şemşîri hancer-i helâl ile hem-mekân ve âhları tîri yedi kat felekden güzerândur. Siz [66b] ve biz ve cümle leşker anların hayr du’âsı penâhında âzâde-seriz.” didi.

Beyt

Gedâya eyleme çeşm-i hakâret ile nigâh
Ki Pâdişâh-ı cihâna du’âsı oldu penâh

Melikşâh Hâce’den bu sözi iz’ân idince iki gözünden yaş revân olup, “*Ey Hâce, şâdmân ol ve hem-vâre benüm için böyle leşker ihzârında cehd-künân ol*” didi.

Onbirinci, eyyâm-ı devlet kadrin bilüp dost-nevâz ve bî-çârelere çâre-perdâz ve eli işden kalmışlara kâr-sâz olup kâ’inen men-kân kimseyi âzâr u îzâdan ziyâde ihtirâz itmekdir ki eger tarîk-i hilâfa gide, nakd-i devlet elden çıkınca hasret ve nedâmetden gayrı netîce vermeyecektir. Bir sâhib-i devlet mansıbından ma’zûl olup [67a] şeb ü rûz tagayyür-i hâlınden ceza’ vü feza’a meşgûl olmuşıdi. Didiler ki “*Senün gibi ‘azîzden ma’zûllıkda ceza’a meşgûllik gâyet ‘acebdür.*”

Cevâb virdi ki: “*Benüm ceza’um ‘azlden değil ve yakînen bilürüm ki ‘amel bî-‘azl olmaz. Ceza’um anadur ki iyilik itdüğüm kimseye kâşki dahi ziyâde iyilik itmiş olaydum ki şimdi mûris-i peşîmânî ve nedâmet olmayaydı ve kemlik eyledüğim âdeme kâşki zerre denlü kemlik itmemiş olaydım ki bu demde bâ’is-i hüsrân u hasret olmayaydı.*”

Beyt

Çünkü sorulur hayr ile şer rûz-i cezâda
Nolaydı ideydüm ‘amel-i hayrı ziyâde

Onikinci, mülâzemet ve mürâca’at-ı halkdan dil-teng ü âzürde-hâtır olmayup mülâkâtlarına gülyüz ile [67b] hâzır olmaktadır ve şöyle bilmek gerektir ki halk

mülâzım-ı ihtiyâr u devlet ve metâbi'-i iktidâr u miknetdür. Her kimde ki bu sıfat âşikâre ola, merci' vü me'âl-i halk olmamağa çâre yokdur. Fazl bin Sehl zemân-ı vezâretinde bir kimseye; “*Sıklet-i âmed ü şüd-i muhtâcân ve kesret-i güft ü şinîd-i dâd-hâhândan ziyâde melûlem. Âyâ buna bir çâre itmek husûle mevsûl midür?*” dedi.

Ol kimse cevâb viridi ki:

“*Eger bâliş-i devlet ü sa'âdeti verâ-i zahrundan ref' ve kulle-i vâlâ-kumme-i 'âr-ı vezâreti kal' u kam' idesin, benüm 'uhdeme ki hergiz kimse seni rencîde-hâtır itmeye ve hiç hâcet-mend der-gâhuna müsâri' vü mübâdir olmaya.*”

Beyt

Kudret ve ihtiyâr kimde ki var

Halk bî-ihtiyâr ana yönelür

Gitse ammâ elinden ol kudret

[68a] Ne gider bulunur ana ne gelür

Onüçüncü, dostân-ı muhâlasat-nişân ve ehibbâ-yı musâdakât-'unvân peydâ itmekdir ki dükelü ni'metlerden yek-dil ve yek-cihet olan ahbâb muhâlatatı bihter ve muhibb-i muhlisi genc-i sîm ü zerden yek-rek dimişlerdir.

Ondördüncü, 'ummâl-i habâset-kârdan tegâfûl itmeyüp dâ'imâ tefahhus ve tecessüs-i ahvâlleri ile iştigâl itmekdür ve zaleme-i a'vân-ı şekâvet-şi'ârı mazlûmân-ı ra'yyet üzere havâle itmeyüp mutlakâ siyâsetleri bâbında tarîk-i müsâheleye gitmemekdür. Ve çün birinün zerre denlü sitem ü hıyâneti zuhûr eyleye, sezâsı olan cezâ ile 'ukûbet eylemek gerekdir tâ gayra nümûdâr-ı 'ibret ve mûcib-i havf ü haşyet ola.

[68b] **Onbeşinci**, 'ukâlden rüşvet almamakdur. Zîrâ tâ ki bir kimse gayra rüşvet virmeye, gayrdan rüşvet almağa cesâret idemez. Ve çün vezîr firifte-i rüşvet ola, sâ'ir erbâb-ı menâsıba dahi icâzet olur. Hâlân ki rüşvet almak ve virmek harâm ve cemîf milelde râşî vü mürteşî rüsvây u bed-nâmdur ve hem-vâre rüşvet alan rüşvet virenün zebûnı olup, muhâfazat-ı ahvâl-i ra'yyetde ne denlü tekâsülü olursa bi'z-zarûre iğmâz u tecâhül den gelecekdür. Bu hod dâr ü gîr-i hükûmete mâni'-i kavî olduğu re'y-i ashâb-ı ârâya hâfi değildir.

Onaltıncı, eger kendüyiçün bir müfsid-i hased-kârun mekr ü keydine veyâ bir mu'ânid-i nemîme-kirdârun si'âyet ve kasdına vukûf u şu'ûr [69a] bulursa Sultân huzûrunda andan nev'â tecennüb ü ihtirâz izhâr itmemekdir ki bu ma'nâ mücerred kelâm-ı gammâzı mü'ekkid olmak âşikârdır. Ferdâ anınla münâzara ve cidâl bâbında muztarr olsa cevâbında hiffet ü sebük-sârî ve gazabdan hazer ve hilm ü vakâr u edeb tarîkinden güzer itmek gerekdir ki galebe hemîşe cânib-i hilmde olmak mukarrerdir.

Onyedinci, kendüyi Sultân'a şöyle göstermekdür ki ednâ işâreti ile temâmet-i mâl ü menâlini yolına bezl itmeği câna minnet bilür. Zîrâ çün bu tarîki mer'î tuta, mâlı ne denlü çoğise dahi tama'-ı Pâdişâh'dan berî ve hakkında gamz-ı hussâd-ı bed-nihâd bi'l-küllîye efsâne ve serserî olur.

Onsekizinci, bir kimseye mansıb tevcîhin murâd [69b] ide, keyfiyyet-i hâlinde te'emmül-i bisyâr der-kâr itmekdir ki bir kimse niçe def'a âzmâyış olunup hakikat-i hâl ve me'âline dâniş hâsıl olmayınca zann itmesün ki nev'â devlete vâsıl olur, belki an-karîb devleti zillete mütebeddil ve sebep-i devleti itdüğünden şerm-sâr ve hacil olur.

Mesnevî

Çü bir şahsa devlet murâd idesin
Me-bâdâ ana i'timâd idesin
Bil evvelce mikdâr u mâhiyyetin
Pes artur anun pâye-i devletin
Nişânıyla olmaz mükerrem 'ıyâr
Eger olmasa sıhhati âşikâr

Ondokuzuncu, bir kâr-ı düşvâr ki duhûl-i sühûlet ve hurûc-ı su'ûbet üzere ola, şürû' itmemekdir.

Mesnevî

Henüz itmedin bir işe ibtidâ
Tedebbür kıl anda n'ola intihâ

Ki fikr itmeyen kârinun âhirin
Mükedder bulur bâtin u zâhirin

Ammâ debîrân-ı fazîlet-[70a]’unvân ki mensûb-ı hıdmet-i Sultân ve mü’ekkel-i imlâyı defâtir ü münşe’ât-ı dîvândurlar, şöyle gerekdir ki emîn ü mu’temed ve kâfî ve hoş-tab’ u tîz-zihn ve sâfî-dil olalar.

Hakîm Aristo’dan su’âl itdiler ki:

“*Vezîr-i Pâdişâh mı bihter yâ debîri mi mih-ter ü ber-terdür?*”

Cevâb virdi ki: “*Vezîr cüz’-i Pâdişâh ve debîr küll-i Pâdişâh’dur ve cüz’den külle varınca hayli râhdur. Debîr latîf-tab’ olunca umûr-ı memleketde kifâyetler ider ki vezîr bininden birine kudret bulamaz.*”

Nitekim hikâyet olunmuşdur ki mülûk-i İrân’dan birinün ‘âdeti bu idi ki ma’ârik-i ceng ü cidâl ve meyâdîn-i harb ü kıtâlde güzînân-ı leşkerinden bir fevcine siyâh câmeler giydürürdi. Ve çün tennûr-i ceng germ ola, buyururdi tâ siyâh-dârlar [70b] ilerü yürüyüp âteş-i cenge âb seperler ve ilerüde olanları gerüye sürerlerdi. Bir vakt Pâdişâh-ı Tûrân elli bin merd-i bâ-tâb ü tüvân ile karşu gelüp çün iki leşker mukâbil oldılar. Andan öndin ki nâ’ire-i harb müştâ’il ola, Şâh-ı İrân ba’zı havâss u a’yânı ile bir püşteye çıkup iki saffa ki nazar saldı, düşmenün mezîd-i sipâh u leşkerin gördi. Diledi ki ol gün kâr-ı harbi te’hîr eyleye. Kendü eli ile sipeh-salârına bir hatt tahrîr itdi ki “*Siyâh-dârlara ihbâr it, tâ ilerü yürüyeler.*” Ve murâdı ‘askeri cenge ikdâm itmedin gerüye sürmek idi. Bir debîr-i ‘âkıl ve kâtib-i fâzılı varidi, mazmûn-ı hatta vâkıf oldukda me-bâdâ ki leşker gerüye dönerken [71a] düşmen fırsat bulup mâlik-i nakd-i galebe ve nusret ola diyü “*siyâh-dâr*” tahtına bir nokta dahi ilhâk itdi, “*sipâh-dâr*” oldu. Andan sonra hattı sipeh-salâra götürdi. Sipeh-salâr dahi mazmûn-ı hatt üzere şâyed bir yirden leşker-i meded-kâr irişmişdür diyü sıdk-ı ‘azîmet ve vüfûr-ı cür’et ve savlet ile düşmen ‘askerine hücûm itdükleri sâ’at Pâdişâh-ı Tûrân’a zenbûr-ı havf ü haşyet üşüp müteveccih-i dârü’l-emân-ı hezîmet oldu. Ve Şâh-ı İrân’un meded-i te’hîr-i siyâh-dârâna hâceti kalmadı. Bu esnâda debîr-i ‘âkıl keyfiyyet-i hâli mevkîf-ı ‘arza vâsıl kılınca Şâh ziyâde sürûrından debîr-i fazîlet-dem-sâzın medhe ser-âgâz idüp; “*Debîr olunca böyle olsa ki bir nokta ile elli bin merd-i mübârise hezîmet ve dil-i [71b] mahzûn-ı şâhine şâd-mânî ve meserret feyz ide*” didi.

Yine hikâyetde gelmiştir ki bir Pâdişâh saded-i ‘adâvetinde olan bir Pâdişâh’a nâme ihzâr idüp derûn-ı fesâhat-şî‘ârında, “*Andan evvel ki sen kendüni bana urasın, ben kendümi sana ursam gerekdir.*” diyü ihbâr itmiş. Nâme ol Şâh-ı kâm-yâba vâsıl olıcak erkân-ı devleti cevâbında ‘âciz olup murâd üzere fasl-ı hitâba fâ’iz olamamışlar. Debîr-i Sultân bir merd-i hoş-tab’ ve nükte-dân imiş. Erkân ve a’yânın böyle ‘aczin müşâhede itdükde, “*Ben ana şöyle münâsib cevâb tahrîr ideyin ki makbûl-i re’y-i ‘âlem-tâbunuz ola.*” demiş. Rızâ virdüklerinde eline hâme alup nâmede şöyle tahrîr ve takrîr itmiş ki “*Sen ve ben bir şişe ve seng gibi[72a]yüz. İstersen sengi şişeye ur ya şişeyi senge ur. İnkisâr kangı tarafda olacağı âşikârdur.*” A’yân-ı hazret beğenüp mukâbelede ihsân-ı bî-nihâyet itmişler.

Mesnevî

Her ol söz ki ola medâr-ı kemâl
Olur zîb ü ârâyiş-i hâl ü kâl
Söziyle olur cehl ü dâniş ‘iyân
İki nakde söz bir mehekkdür hemân

Ammâ ‘ummâl ve ümenâ ki müte‘allikân-ı a’mâl-i vüzerâdur, şöyle gerekdir ki nîk-nefs ve kerîmü’l-hisâl ve varta-i hırs u tama’dan kenâra meyyâl olalar.

Nûşirevân dimişdir ki ‘âmil hem dest-beste hem dest-güşâd gerekdür, ya’ni eyülüğe el açup hıyânetden el bağlaya ve fukarâ-yı ra’iyyetün hâline merhamet idüp cân u cîger dağlaya ve kânûn-ı nâ-müvecceh vaz’ından ictinâb eyleye ki hem Pâdişâhı rüsvây ve bed-nâm ve hem kendüyi [72b] giriftâr-ı nefrîn-i havâss u ‘avâmm ider.

Hikâyetdir ki bir vezîr ‘ummâlden birini tahsîl-i mâl için bir yire irsâl itmişidi. ‘Âmil ol varduğı yirden mektûb yazup vezîre şöyle iş’âr eyledi ki “*Eger fülân kârı idersen mâl-ı bisyâr cem’ olunmak kâbildir.*”

Vezîr cevâb tahrîr idüp şu yüzden ta’bîr itdi ki: “*Bâzâr-ı ‘avânân bizüm katımızda kâsid ve sözleri nâ-mesmû’ ve ‘amelleri merdûd u fâsiddir. Sen ki beş günlük bir kâra havâlesin şöyle itme ki hem bizi ‘âlemde bed-nâm hem-kendüni sezâ-yı la’net-i enâm idesin ve’s-selâm.*” Eyle olsa ‘âmil tasavvur itmeye ki eger Pâdişâh yâ emîr ve vezîr andan râzî olsa cânib-i ra’iyyet sehl olur. Ki çün bir kimsenün niçe bin halk hasm-ı cân u düşmen-i [73a] hân mânı ola, bir ferdün hoşnûdlığı ile dâhil-i havme-i selâmet

ve emân olması nice imkân bulur. Belki ra'yyet râzî olsa cânib-i Pâdişâh sehl ü âsân olur.

Hikâyet olunur ki hulefâdan biri bir şahsı bir 'amele göndermişti. Çün mahall-i me'mûra vâsıl oldu. Bulduğu rûsûm u 'âdât-ı haseneyi tarh idüp yirine niçe kavâ'id ü kavânîn-i seyî'e vaz' itdi ve vâfir mâl hâsıl kılup huzûr-ı Halîfe'ye geldi. Halîfe hergiz getürdiği mâla mültefit ü nâzır olmayup 'azîm bî-huzûr ve rencîde-hâtır oldu ve müsâdereler buyurup niçe zemân sâkin-i kûşe-i zindân eyledi. Ba'dehû günâhından güzer idüp yine 'amel-i kadîmin mukarrer itdi ve buyurdu ki: “Geçen yılların dahi ki mahsûl-i [73b] ‘öşri alınmamışidi. Cem' idüp getüre.” ‘Âmil ziyâde mütehayyir olup bu bâbda bir şeyh ile müşâvir oldu.

Şeyh eyitdi:

“Kayırmaz kabûl eyle. Ammâ kesret-i mahsûle tama' itmeyüp bu yıl bida' vü rûsûm-i seyî'eyi tarh ve 'âdât u kavâ'id-i hasene vaz' itmeğile rızâ-yı ra'yyet hâsıl eyle ve edâ-yı vazâ'if ü idrârât-ı dervîşânda mütekâsil olma. Geldükde benüm 'uhdeme olsun ki sana bir âfet yitmeye.” Çün 'âmil menzil-i maksûda vâsıl ve nasîhat-i şeyhile 'âmil oldu. Üzerindeki sâl temâm ü kemâl buldukda huzûr-ı Halîfe'ye gelüp evvel getürdüğü mâldan sekiz mertebe nâkıs îsâl eyledi. Ma'a hazâ Halîfe'den ana nisbet envâ'-ı 'âtîfet ve re'fet zuhûr eyledi. 'Âmili hayret [74a] alup bu iki sûretün böyle tenâkuz ile sudûrını yine ol Şeyh'den su'âl itdi.

Şeyh cevâb itdi ki:

“Evvel sâlde hezâr hasmun vâridi. Mukaddimât-ı husûmetleri öyle bir netîce virdi. Ammâ bu sâlde bu kadar halk şefî'un oldılar. Lâ-cerem şecere-i şefâ'atleri böyle semer virdi.”

Beyt

Tuhm-ı bed saçma bu mezra'da ki hassâd-ı felek
Ne ekersen senüniçün hem anı biçse gerek

Ammâ nüdemâ ki ni'met-i musâhabet-i Sultân'a mazhar ve devlet-i münâdemet-i Şâh-ı cihân ile muvakkarlardır, gerekdir ki ri'âyet-i merâsim-i edeb ü hürmetde bezl-

i mezîdi sa'y ü dikkat ideler. Ve huzûr-ı Şâh'da makbûl ve mekrûh olanı bilüp îsâr-i makbûle sarf-ı himmet ve îrâd-ı mekrûhdan [74b] ihtirâz ve mucânebet ideler.

Nedîm-i Sultân bunı mukarrer iz'ân itmek gerekdür ki 'ubûdiyyet-i Hâlik ve hıdmet-i mahlûkda terk-i hazz-ı nefsdan ziyâde sûd-mend ma'nâ olmaz. –*Fe-'alâ-hazât-takdîr*– Sultân ile kendü beyninde vâkı'a olan mu'âmelât ve muhâverâtda kendü nefsi için hazz u nasîb görürse muhtâr oldur ki hazz-ı nefsi-i Pâdişâhî'yi kendü hazz-ı nefsi üzere takdîm ve ihtiyâr eyleye. Tâ ki bu mukaddimâtdan netîce-i hayr u salâh âşikâr ola ve eger evvel istifâ-yı hazz-ı nefsiye iştigâl ide, 'amel-i halelden hâlî olmayup devleti takarrûbe mûris-i zevâl olmak ihtimâli vardır. Ve eger Sultân tarh-ı tekellûf idüp muktezâ-yı sürûr u neşât ile âgâz-ı inbisât eyleye, ber-tarîk-i hatâ vü sehv esnâ-yı kelâm-ı Şâh'da vâkı' [75a] olan lâg u lağva gûş asmaya. Ve mizâh ârasında düşen evzâ'mı istikbâhdan hazer idüp râh-ı i'tirâza kadem basmaya. Ferdâ sehvide i'tirâz itmiş olsa Pâdişâh vâkıf olursa dahi 'urve-i inkâra teşebbüs idüp ikrâr yöresine uğramaya ki hussâd-ı şekâvet-kâr ihbâr iderlerse bile sözleri gûş-i hûş ile istimâ' olunmaz ve istimâ' olursa dahi mevki'-i kabûlde îkâ' olunmaz. Ki ikrârdan ihbâra tefâvüt-i bisyâr ve mesâfe-i ba'îde vardır. Belki arada vâkı' olan kubhı nefsiye râci' kılup Sultân'ın beriyyü's-sâha olmasın âşikâr, ba'dehû lutf-ı hiyel der-kâr kılup kendüden dahi selb ü izâle yolın ihtiyâr eyleye. Ve bi'l-cümle havâssını müteveccih-i hıdmet-i Sultân ide. [75b] Tâ hem-dem-i selâmet ve emân ola.

Rubâ'iyye

Dâ'im kulağın sarf-ı kelâm-ı Şâh it
Fermânına gözlerün revân-ı râh it
Her yirde zebânunla anı medh eyle
Her hıdmetine destüni menzil-gâh it

Hikâyet:

Asma'î eydür ki:

Bir gün Hârûnürreşîd huzûrına geldüm, gördüm ki taht-ı hilâfetde bâliş-i sa'âdet üzere tekye itmiş ve yanında tahmînâ beş yeşer bir duhter-i sa'd-ahter karâr tutmuş. Beni göricek eyitdi:

“*Bilür misin bu kimin duhteridür?*”

“*Bilmem*” diyü cevâb virdüm.

Eyitdi:

“*Bu benim oğlumun duhteridir. İcâzetümle var farkına, bir bûse vir.*”

Mütehayyir oldum ki eger emrine hilâf eylersem yümkin ki emrümde hilâf eyledi diyü mazhar-ı ‘ukûbeti olam. Ve eger muktezâ-yı fermânına cür’et eyleyem şâyed ki katumda edeb ri’âyet itmedi diyü sezâ-vâr-ı haşm u hiddeti [76a] olam. Pes hemân âsitînüm ser-i duhter üzere koyup yine kaldurdum ve ser-i âsitînüme bûse virdüm. Edebüm Hârûn’a hoş geldü. Eyitdi ki:

Kıt’a

Gözledün hazretümde râh-ı edeb
Tâli’un sana yâr u yâver idi
Yohsa bu hân-ı zinde-gânîden
Bî-nasîb olmağun mukarrer idi

Ve bana on bin zer-i sürh in’âm u ihsân eyledi. Ben dahi bu vartadan halâsum şükrânesine cemî’ini sarf-ı râh-ı dervîşân eyledüm.

Âdâb-ı nüdemâda getürmişlerdür ki mülûkden birinün bir mülâzım-ı sâhib-cemâli varidi ki ruh-ı ferrûhı gayret-i hurşîd ü mâh ve zülf-i dil-âvîzi reşk-i müşk-i siyâh idi. Pâdişâh ana ziyâde mahabbet itmeğile ekser-i evkâtda hıdmetinden ayırmazdı ve eger âlât-ı bezm-i tarab müheyyâ olsa ol cüvân-ı şekker-leb hâzır olmayınca [76b] ‘îş ü nûşa şevk ü şegab göstermezdi.

Bir gün ol Şâh nedîmine eyitdi:

“*Bu cüvân ‘aceb zîbâ-sûret ve dil-keş hey’et tutar.*”

Nedîm eyitdi:

“*Belî, gâyetde sabîh ü melîh ve nihâyetde latîf ü zarîfdür.*”

Şâh eyitdi:

“*Sever misin?*”

Nedîm:

“Hayır.” didi.

Şâh sebebin sordı, nedîm eyitdi:

“Şol kimse ki Pâdişâh’ı seve, ben anı sevsem olur. Ammâ şol kimse ki Pâdişâh anı seve, ben kim olam ki anı sevmeğe sezâ-vâr ve râh-ı mahabbetde ‘adîl-i şehriyâr olam.”

Sözi Şâh’a hoş gelüp derece-i rif’atin bülend ve akrânı arasında mümtâz ve ercmen eyledi.

Kıt’a

Kimde kim dâniş ü edeb vardır
Devlete irmesi ‘aceb olmaz
Edebi olana haseb neyler
Ki edebden kavî haseb olmaz

‘Âkıl-ı bî-edeb dilîr-i bî-sâz ü selb gibidür.

Hikâyet:

Bir herîf-i [77a] zarîf, Me’mûn Halife katına gelüp söz söyler ve sözünü zîver-i fesâhat ile tezyîn ve taltîf eylerdi. Şöyle ki Me’mûn sâbâş ve tahsîn idüp “*Kimün oğlısın?*” didi.

Cevâbda, “*Edeb oğluyın yâ Emîr’el-Mü’min’in.*” didi.

Me’mûn, “*Ni’me’n-neseb ki müntesebün edeb oldı.*” didi.

Bu ecilden dimişlerdir ki: “*El mer’ü min haysü yûcedu lâ min haysü yûled.*”¹²³

Hakîm-i hikmet-bisât Re’îsü’l-felâsife Sokrât’dan¹²⁴ su’âl itdiler ki:

“*Bî-edeb ile bâ-edeb beyninde fark ne mikdârdur?*”

¹²³ المرء من حيث يوجد لا من حيث يولد = “Kişinin yetiştiği yer, doğduğu yerden daha fazla önemlidir.”

¹²⁴ Sokrates (ö. M.Ö. 399) Antik felsefede önemli bir dönüşüm gerçekleştiren Yunan filozofudur.

Cevâb virdi ki:

“Hayvân-ı nâtık ile hayvân-ı gayr-ı nâtık farkı denli vardır.”

Hükemâ dimişlerdür ki Âdemî fazîleti ile ‘azîz olur, fasîleti ile değil; kemâli ile ercmenî olur, cemâli ile değil; âdâbı ile şerîf olur, esbâbı ile değil.

Hakîm Câlînus-ı¹²⁵ hikmet-me’nûs [77b] dimişdür ki: “Vazî’-zâde edûb olsa pederinün dahi pâye-i kadrin hazîz-i zilletden evc-i ‘izzete yitürür ve şerîf-zâde edûb olmasa pederinün dahi rütbe-i sadrın evc-i ‘izzetden hazîz-i zillete indürür.” Nitekim dinilmişdir;

Kıt’a

Olur çünkü her nesnenün zîneti
Erün zînetidür kemâl-i edeb
Edeb sâhibin eyler âhir şerîf
Kayırmaz, olursa vazî’u’n-neseb

Ahsen-i edeb oldur ki sâhibi anınla iftihâr ve kendüsini mübtelâ-yı belâ-yı istikbâr itmeye.

Hükemâ dimişlerdür ki kaçan senden edeb ma’dûm u fâ’it olsa, derece-i samt u sükûtda kâ’im ve sâbit ol ki a’zam-ı âdâb ve hilye-i ulü’l-elbâb budur.

Kıt’a-i ‘Arabiyye

Fi’n-nâsi kavmun edâ’û mecede evvelihim
Mâ fi’l-mekârimi ve’t-takvâ lehum edebu
Sû’u’t-te’eddubi erdâhum ve erzelehum
[78a] Ve kad yezînu sahîhe’l-mansibi el-edebu¹²⁶

¹²⁵ İlk çağların Hipokrat ile birlikte bilinen büyük Grek hekimi. Galen adıyla tanınmaktadır.

¹²⁶

في الناس قوم اضاعوا مجد اولهم
ما في المكارم والتقوا لهم ادب
سوءتادب ارداهم و اردلهم
وقديزين صحيح المنصب الادب

Manası şudur: İnsanlar arasında evveliyatlarının (atalarının) şan ve şerefini kaybetmiş olanlar var. Onların ne güzel ahlak ne de takvadan nasipleri var. Edepsizlik onları yere çalmış ve rezil etmiştir. Makamı düzgün olanı, edeb süsler.

*Vel-hamdu lillâh alâ ni'meti'l-ikmâli ve itmâmi. Vessalâtu vesselâmu alâ Resûlihi Muhammedin seyyidi'l-enâmi. Ve alâ âlihi ve eshâbihi'l-kirâmi. Allâhumme ic'alnâ min ummeti Muhammedin vehşurnâ fi zümretihi ve emitnâ alâ mehabbetihi. Ve lâ tüziğ kulubenâ an milletihi ve lâ an şerîatihi ve lâ ammâ câe bihi. Bi-rahmetike yâ erhamerrahimin ve sallallahu alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sahbihi ecmaîn, âmin*¹²⁷.

¹²⁷ جاء به برحمتك يا ارحم الراحمين وصلي الله علي سيدنا محمد وعلي آله وصحبه اجمعين آمين
امت محمد واحشرنا في زمرة وامتنا علي محبته ولا تزغ قلوبنا عن ملتة ولا عن شريعته ولا عما
والتمام والصلوة والسلام علي رسوله محمد سيد الانام . وعلي اله واصحابه الكرام . اللهم اجعلنا من
والحمد لله علي نعمت الاكمال

Manası şudur: (Bu işi) bitirme nimetini bize bahşeden Allah'a hamdolsun. O'nun elçisi ve insanların efendisi Muhammed'e ve onun saygın ailesine ve sahabesine salât ve selam olsun. Allah'ım bizi Muhammed'in ümmetinden kıl, bizi onun zümresinde haşret. Ve bizim canımızı, onun sevgisi içindeyken al. Kalplerimizi, onun ümmetinden, şeriatından ve getirdiği (mesajdan) saptırma. Rahmetinle ey merhametlilerin en merhametlisi Efendimiz Muhammed'e ailesine ve tüm dostlarına (ashabına) salât olsun.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

BURSALI MEHMED TAHİR, **Osmanlı Müellifleri**, c. I, II, III, İstanbul 1333.

_____, “Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye”, **Sebilürreşad Dergisi**, c. IX, 23 Ocak 1913/15 Safer1331/10 Kasım 1328.

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname**, Haz. Seyit Ali Kahraman, c. II, YKY yay., İstanbul 2011.

MEHMED SÜREYYA, **Sicill-i Osmâni**, haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman, c. I-II, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996.

NEV‘İZÂDE ATÂYÎ, **Hadâiku’l-Hakâ’ik fî Tekmileti’ş-Şakâik**, Nev‘izâde Atâyî’nin Şakâyk Zeyli, Yay. Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017.

NİZAMÜLMÜLK, **Siyasetname**, Dergâh yay., İstanbul 2011.

PERTEVÎ ALİ EFENDİ, **Düstûrü’l-vüzerâ**, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3794.

_____, **Reb’ü’l-mülk ve âdâb-ı sülûki’l-mülûk**, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2385.

_____, **Sâkinâme**, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 3284.

ŞEYHÎ Mehmed Efendi, **Vekâyi’u’l-Fuzalâ**, Haz. Ramazan Ekinci, c. I, İstanbul 2018.

UŞŞAKİZÂDE, İbrahim Hasib Efendi, **Zeyl-i Şakâ’ik**, Haz. Ramazan Ekinci, c. I, İstanbul 2017.

Araştırma-İncelemeler

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Siyâsetnâme”, **DİA**, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 304-306.

_____, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. V, sayı 2, Aralık 2004, s.1-5.

AKÜN, Ömer Faruk, “Bursalı Mehmed Tâhir”, **DİA**, c. VI, İstanbul 1992, s. 452-461.

BABİNGER, Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992.

EMECEN, Feridun, “Osman II”, **DİA**, c. XXXIII, İstanbul 2007, s.453-456.

EMECEN, Feridun, “Mehmed Paşa, Sultanzade”, **DİA**, c. Ek II, İstanbul 2016, s.227-229.

ÇOLAK, Orhan, “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. I, sayı 2, 2003, s. 339-378.

DENİZ, Gürbüz, “Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey ve Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiyye Adlı Risalesi”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, c. XII, sayı I, 1999, s. 58-64.

GÜLEÇ, İsmail, “Gelibolulu Musluhiddin Sururi, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-maârif isimli eseri”, **Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies**, XXI (2001), s. 211-236.

İMAMOĞLU, Abdullah Taha, “Birinci Dünya Savaşına Biyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri”, **Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası Bildiriler**, c. I, Editörler: Halil Çetin-Lokman Erdemir, Çanakkale 2015, s. 160-176.

KARAIŞMAİLOĞLU, Adnan, “Kelîle ve Dimne”, **DİA**, c. XXV, Ankara 2002, s. 210-212.

KILIÇ, Muharrem, “Turtuş”, **DİA**, c. XXXXI, İstanbul 2012, s. 430-431.

KOCA, Ferhat, “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”, **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 391-405.

KURTULUŞ, Rıza, “Keykâvus b. İskender”, **DİA**, c. XXV, Ankara 2002, s. 357.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, TTK, Ankara 2014, s.41.

LEVEND, Ağâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, Dergah yay., İstanbul 2014, s. 160-352.

SEVERCAN, Şefaettin, “Necmettin Daye'nin Siyasetnamesinde Sultan-Din-Devlet”, **Selçuklularda Bilim ve Düşünce**, c. II, ed. Prof.Dr. Mustafa Demirci-Doç. Dr. Ali Temizel-Doç.Dr. M. Ali Hacıgökmen-Yrd. Doç. Dr. Sefer Solmaz, Konya, 2013, s. 440-442.

SEVERCAN, Şefaettin, “Bursalı Mehmed Tahir ve Siyasete Müteallik Asar-ı İslamiyyesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 4, s. 588.

ÖZ, Mehmet, **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh yay., İstanbul 2013, s. 16-76.

ÖZAVŞAR, Resul, “Marzubännâme Tercümesi”, **Yüksek Lisans Tezi**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2009, s. 1-5.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Asmaî”, **DİA**, c. III, İstanbul 1991, s. 499-500.

YILMAZ, Coşkun, “Siyâsetnâme”, **DİA**, c. XXXVII, İstanbul 2009, s.306-308.

YUVALI, Abdulkadir, “İbn Arabşah Şehâbeddin”, **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s. 314-315.

YÜCEL, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb-Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’il-Mü’minîn-Hırzû’l-Mülûk**, TTK, Ankara 1988, s. 53-146.

Müracaat Kaynakları

ÜNAL, Mehmet Ali, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma yay., İstanbul 2011.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi yay., Ankara 2016.

Kur’ân-ı Kerîm, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2018.

REDHOUSE, Sir James, **Turkish and English Lexicon**, İstanbul 1890.

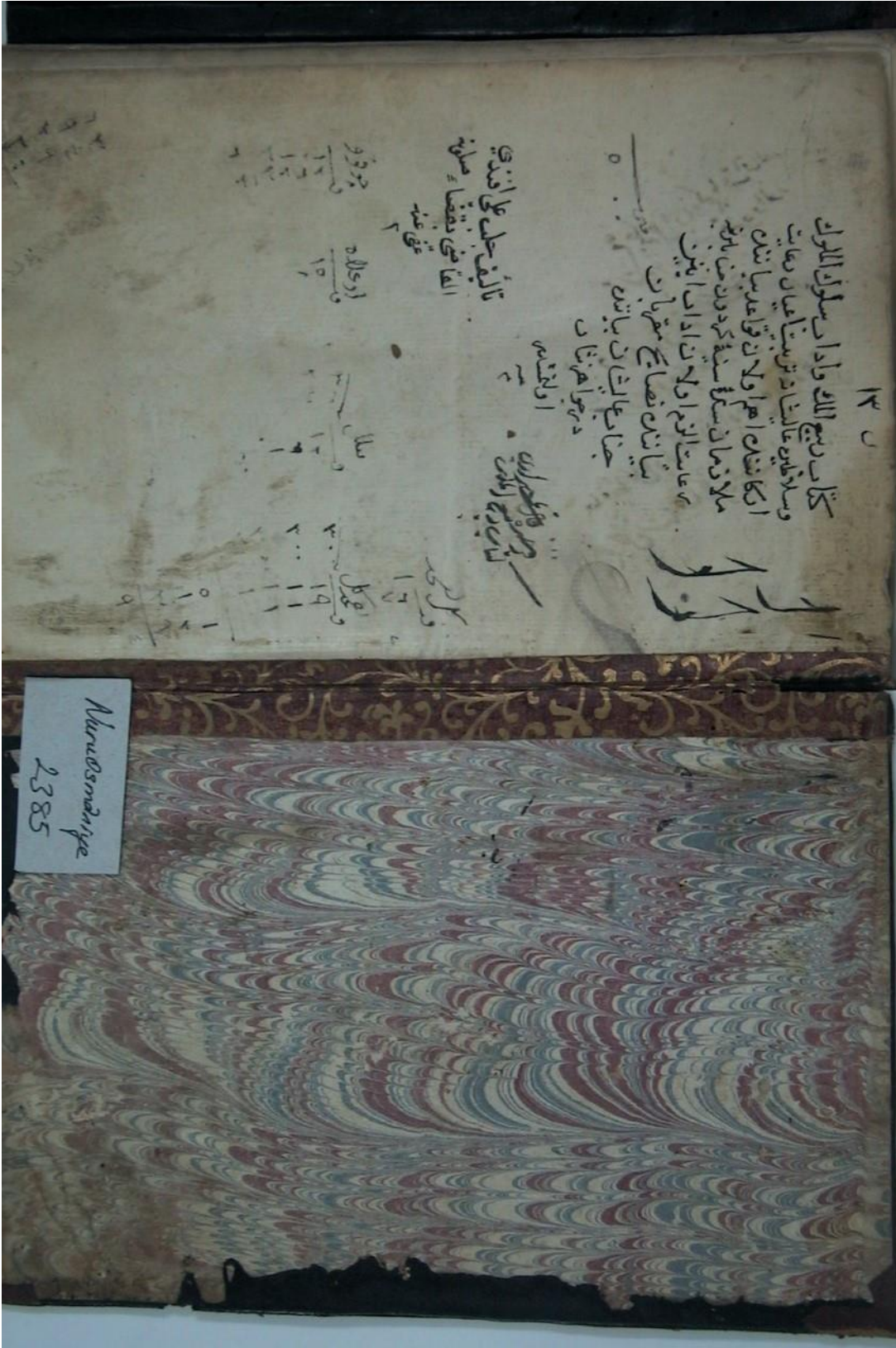
ŞEMSEDDİN Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

EKLER

EK A: *Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk*

Şekil A.1 : Rebi'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk

Şekil A.2 : Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk

ایله عی. تا احسن خلق افروز حکمت و ربانیه در
 بر نور شریف و اسرار عزت سبحانیه در
 بر سر لطیف اولوب نکله دید و بصیرت منور
 و بینا و بونکل و معرفت حسن صفات
 مدبر و مهیا اولد و عی عالم و عالیانه ظاهر
 و مبین اولد و واقعا مضمون حدیث بزرگوار
 بعثت لایحکم مکارم الاخلاق بو عهد عالم
 نبوتنه دلیل شکار دون پناه عملنا زمان و مجیز
 بیان رسول غنا کینه علیایه تحلقوا یا انما اولد
 ایله کویا اولوب امنت علی همت دن شونکر که این
 کوشماید استماع ایدوب واسطه و وصل
 دولت اید و واسطه اصول شریف و عزت و سعادت
 سوره بیلد یلور سهار کندنده سوزمنزل جمال و رفیع

حضرت خداوند خالق و مالک الرقاب
 علی الاطلاق بجات کزمت و عظمت حکمت
 منشور و ولت سلمان المرسلین و توفیق
 خیریت رسالت خاتم النبیین صلوات
 الله علیه و علی آله و صحبه اجمعین بیان
 عنوان شرف بخشای و اکت اهل هدی
 مستقیم ایلد و معنون ایتمشکن و سبیل
 شمیم مکارم اخلاق و ذریعه تکمیل عیال
 اوصاف و اغیجون طهارت عیال رحمت
 و اکت اهل خلق عظیم بیه موشع و مرتین

Şekil A.3 : Rebi'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk

ایزمن بیت . آشی اطفا ده خطا در شتاب
 ایتمه مقین جانہ خطا از کتاب حکایت نوحی توفیق
 عاد ل حکمی بزجه هر جا قل در سوال ایتمه کی لایق
 تریتم کیم در جواب ویرد یکله لایق تربیت قسحی
 حسن همت اول کیسه در کرایا علم و ادب
 یا صاحب اصل نیش اوله هر کیم که علم و ادب
 اوله انی نه دکلو تربیت ایتمه لریه و ده اوله
 نیرا سیرتواد و لیا قتی وارد و هر کیم که اصل
 و شعی ساق اوله حکم کل شیخ بریح الی اصله تربیت
 حقه به بیجاسل اولوب ینه اصله را جمع و ما یل
 اوله جامع الحکایا اتمه کتور مشلور دکر خاندان
 بزرگ دن زکی نام صاحب شیب و ادب بربر و جام
 واریدی نوشانا نام بر جابر رومیته مستون المشید

جهد و کوشش بیجا اده اوله و غی معلوم
 و معر و قدر بیت کلمیه نایز ایشه وقت و زمان
 فائده ایتمه نمدر همد مان پس بر بیلا نصکه خلیفه
 اول ندی طلب ایدوب خلعت کیوروی
 و کالاول مانوس خدمت و مقبول حضرت ایلدی
 و حکم ایدیشلور هر که چون سلطان ملانزات
 خلیفه وقت اشیا نندن برجه رفعته بیورده
 لایق اوله که اکا سبب ایلدی ملتفت اولدی نیرا چون
 مال و منال ده کثرت و اختیار و قنداره و سعوت
 کوره انی اداهمت ایلدی درجه اول سنه ایندی و کمر
 قابلیت اولدی بلکه مراد ایدفسه لری ندر برچ و ناق
 ایلدی طوته کرکه تعجیل و شتاب بویا اید ضرورت
 غیر ری نتیجه بریزن و کیشی ایلدی اوله ادم و مقصود

Şekil A.4 : Rebi'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk

Şekil A.5 : Rebi'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Düzce’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Sivas, Hendek ve Düzce’de tamamladı. 2011 yılında başladığı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih bölümünü 2014 yılında tamamladı. 2015’te aynı üniversitede yüksek lisans eğitimine başladı. 2017 yılı Ocak ayından itibaren T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi’nde proje kapsamında çalışmaktadır.

